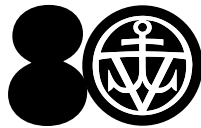

VYŠEHRAD

1934-2014

DĚJINY
SVĚTA
5

DĚJINY SVĚTA

GLOBÁLNÍ DĚJINY
OD POČÁTKŮ DO 21. STOLETÍ

5

VZNIK MODERNY
1700 AŽ 1914

EDITOŘI
WALTER DEMEL
A HANS-ULRICH THAMER

VYŠEHRA D

Kniha vychází
v roce 80. výročí založení
nakladatelství Vyšehrad
|1934–2014|

*Motiv na obálce:
Barevný dřevorez japonské mapy světa
(kolem r. 1800–1850)*

Revizi českého překladu provedli:
doc. PhDr. Svetislav Kostić
prof. PhDr. Luboš Kropáček, CSc.
Mgr. Jan Kranát, Ph.D.
PhDr. Vladimír Liščák, CSc.
doc. ing. Jan Sýkora, M.A., Ph.D.

Copyright © Original edition „WBG Weltgeschichte“, 2009–2010
by WBG (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), Darmstadt
Translation © Jan Hlavička, Helena Medková,
Petr Babka, Pavel Kolmačka 2014

ISBN 978-80-7429-430-3

OBSAH

Úvod	11
-------------------	----

OBVYVATELSTVO, EKONOMIKA A TECHNIKA

Demografická revoluce a dějiny světové populace	23
Demografie a dějiny	23
Změny a komplexní souvislosti	24
Cesty do demografické moderny	33
Demografie a dějiny světa	47
Industrializace	48
Pojem a rozměr industrializace	48
Fáze lehkého průmyslu	55
Fáze těžkého průmyslu	67
Fáze „nových průmyslových odvětví“ – výhled	89

KULTURNÍ ZMĚNY

Evropské osvícenství	95
Osvícenství – periodizace, sebereflexe a klíčové pojmy	95
Hranice epoch	95
Vznik osvícenství	97
Periodizace	99
Sebereflexe	103
Klíčové pojmy	105
Osvícenská Evropa – prostory, sítě, kulturní transfer	107
Centra a periferie	107
<i>La république des lettres</i> – evropské osvícenství jako nadnárodní síť	110
Kulturní transfer	115
Média a žánry osvícenství	119
Osvícenství a tradovaný žánrový systém – kontinuity a zlomy ..	119

<i>Histoire des deux Indes</i> Guillaume Thomase Françoise	
Raynala – bestseller evropské osvícenské literatury	124
Novinářská média – expanze, šíření, transformace	128
Kultura elit a lidové osvícenství	131
Lidové osvícenství – elitářský projekt a sociokulturní proces . .	131
Mezi psaným a ústním projevem – média lidového osvícenství	135
Lidové osvícenství a autodidakti	138
Transkulturní dimenze – dědictví a univerzalita osvícenství	141
Světová odezva evropského osvícenství	141
Dědictví a břímě osvícenství.	142
Univerzalita a hranice evropského osvícenství.	144
Revoluce vědění	146
Empirické pole	146
Instituce vědění	150
Akademie a univerzity	150
Knihovny	153
Autorské právo.	158
Uspořádání vědění	159
Systematika	160
Encyklopedie.	165
Mikrospořádání materiálu	168
Distribuce vědění	170
Místa	170
Cesty	171
Média.	174
Překážky	178
Pokrok	179
Křesťanské misie a náboženská globalizace v 19. století	187
Západní misie	187
Domácí aktéři, regionální iniciativy, transkontinentální aktivity. . .	192
Náboženská modernizace a globalizace	195
Výklady světa a ideologie	200
Hegelova filozofie jako centrum výkladu světa	201
Rozpad Hegelovy školy	208
Kritika náboženství	209
Liberalizace	211
Světové názory	216
Pozitivismus.	218
Materialismus	223
Marxismus	226

Liberalismus	230
Existencialismus	235
Iracionalismus	239
Vývoj ve 20. století – výhled	241
Pragmatismus	242
Relativismus (historický a kulturní).	246
Obrat k jazyku	247
Autonomie umění – evropská fiktivní realita	249
Nač umění?	249
Umělec a společnost – <i>l'art pour l'art</i>	251

ZMĚNY POLITICKÉHO SVĚTA

Mezistátní souvislosti a politické revoluce	263
Příčiny mocenskopolitických posunů ve prospěch Evropy, respektive „Západu“	263
Globalizace evropských představ o „mezinárodních“ vztazích	268
Proměny Evropy – státní systém a revoluční hnutí	276
Antagonismy a spolupráce evropských velmocí v letech 1763–1792/1795	276
Velká francouzská revoluce a Napoleonova hegemonie v Evropě.	277
„Koncert velmocí“ v předrevoluční době (1815–1849).	279
Nacionalismus, zrod států a evropský mocenský systém (1849–1914).	284
Krize islámského světa	289
Postupný rozpad osmanské říše	289
Persie a západní část Střední Asie mezi velmocemi	293
Asijské a africké státy na prahu kolonializace	295
První dekolonizace – americké státy a autonomní kolonie	303
Revoluce třinácti kolonií a vznik USA	303
Územní a mocenský růst USA	306
Britské osadnické kolonie na cestě k autonomii	312
Formování států v Latinské Americe do období 1825–1841	314
Další vývoj suverénních latinskoamerických států a jejich konflikty.	317
„Otevření“ východní Asie a jeho různé následky	322
Bolestné „otevírání“, cca 1720–1894.	322
Východní Asie v období 1894/1895 až 1911/1912 – regionální hegemonie Japonska, revoluce v Číně.	325
„Běloši“ jako „panská rasa“ a nestabilita jejich „světového systému“	327

Globalizace Evropy	331
Kolonialismus a imperialismus	331
Od obchodu k ovládní – evropské koloniální říše v Asii	334
Britský korunní šperk: Britská Indie	334
Nizozemská Indie a Francouzská Indočína	339
Rusko na Sibiři, na Středním a Dálném východě	342
Náboženské protektoráty, polokolonie a opěrné body.	351
„Žluté nebezpečí“ – obraz Asiata v novější době	359
„Ušlechtilý divoch“, nebo „lidožrout“? – Oceánie v epoše kolonialismu.	362
Obchodníci, konzulové a misionáři	362
Aboridžinci a Maoři	367
Německé tichomořské impérium	369
„Mýtus Tichého oceánu“ – obraz obyvatele Oceánie v novější době	371
„Souboj o Afriku“ – její průzkum a koloniální dělení	374
Průlom do nitra Afriky.	374
Berlínská konference o západní Africe 1884–1885 a její následky.	378
Staří a noví koloniální páni	380
Koloniální panství – správa, ekonomika a misie	385
Od „ušlechtilých mouřenínů“ k „černým dáblům“ – obraz Afričana v novější době	389
 Vznik a vývoj ústavních států	394
Co je to „ústava“?	394
Od prvních ústav do roku 1814	397
Restaurace v Evropě – nezávislost v Latinské Americe (1814–1830)	411
Evropa od revoluce roku 1830 do revoluce roku 1848/1849	419
Globalizace ideje ústavnosti (1850–1914)	424
 Výhled	439
 Seznam literatury	447
Chronologický přehled.	458
Seznam vyobrazení.	464
Rejstřík osobních jmen	465
Rejstřík místních názvů	471

ÚVOD

Walter Demel

„Dlouhé 19. století“, o kterém bude v tomto svazku řeč, sahalo zhruba od let 1750–1770 do let 1880–1914. Jeho počátek je relativně nesporný, ačkoli například první společenskovědní zárodky lze pozorovat už v rodícím se osvícenství 80. let 17. století. Kolem poloviny 18. století totiž v mnoha oblastech započala epocha globálních revolučních změn: v demografii, ekonomii, technice, politice, kultuře. V každém z těchto oborů představovala „revoluce“ samozřejmě něco jiného: „zemědělská revoluce“ spočívala v prudkém růstu zemědělské výroby díky používání dokonalejších pluhů, nových hnojiv, v postupném střídání plodin atd.; „politická revoluce“ zpravidla znamenala změnu státní formy, ale mnohdy i transformaci vládnoucích elit. Vzhledem k tomu, že takové revoluce pokračují dodnes, respektive se globálně šíří, cézuru let 1880–1914 není nijak snadné zdůvodnit. Historik techniky zde může myslet na nové základní inovace, jež se prosadily po roce 1914 – na automobily, letadla, rozhlas, kino; historik politiky zase na zlom, jaký doba kolem roku 1900 znamenala pro Ameriku, a na éru evropské pentarchie, která skončila první světovou válkou. Výsledkem této války bylo v roce 1919 nové politické uspořádání velké části Evropy, Afriky a Asie – což vedlo k nepokojům rozlévajícím se od Irska až po Čínu a Koreu. V Africe a Asii nastoupila dekolonizace (druhá) až s koncem druhé světové války.

**Epocha
„revolucí“**

Přinejmenším snad můžeme říci, že za „dlouhého 19. století“ vznikl (západní) moderní svět čili moderna. Pro toto období totiž britský historik Christopher A. Bayly konstatoval „vznik globální uniformity v otázkách státu, náboženství, politických ideologií a v hospodářském životě“ – a to i v „tělesných praktikách“ a měření času! Tím se nijak nevylučovala sílící interní, funkční komplexita moderních společností, bylo to však výsledkem procesu „dozrávání“. Neboť moderna především znamená považovat se – jako Evropa, respektive „Západ“ – za moderní, případně usilovat o takový stav ve své zemi (jako např. ruští „západníci“). Obsahově lze modernu zhruba postihnout hesly jako individualizace, pokrokový optimismus, racionalizace, sekularizace, zhuštění a zrychlení komunikace. Z toho vyplývala – navzdory rostoucí nacionalizaci – také zvýšená internacionalizace, zejména po roce 1850. V této souvislosti uvedme aspoň některé nestátní instituce, jako světové výstavy, mezinárodní ženské

**Ambivalentnost
„moderny“**

konference, Červený kříž, socialistické internacionály, olympijské hry. Modernu charakterizuje též participace a emancipace i nacionalismus, rasismus a disciplinace. Tím se jasně ukazuje, že moderna je jev rozporný, dialektický, vyznačující se antinomiemi, zvláště když k ní patřila, takřkajíc systémově imanentně, touha po přehledném světě, antimodernistická kritika, ba anarchismus. Proto lze na první světovou válku pohlížet jako na vyvrcholení krize moderny.

**Zrod
„Západu“**

Podobně neostrý je i pojem „Západ“. Jako dominantní myšlenková figura existuje od 90. let 19. století, vyjadřoval „ideu přesahového transatlantického civilizačního modelu“, jakési sebeidentifikace „civilizovaného světa“ (Jürgen Osterhammel). Patří tak ke stále problematičtým, protože zpravidla nikoli ryze geografickým, nýbrž různě pojímaným ideologickým označením. Za jádro „Západu“ bychom mohli považovat Velkou Británii, Francii, stále větší měrou také střední Evropu a části USA. Neboť pojem „moderna“ zahrnuje z globálněpolitického hlediska kromě evropské pentarchie koneckonců i USA, ze sociálně-ekonomického hlediska pak státy industrializované v průběhu 19. století (ke kterým by se Rusko, příp. habsburská monarchie daly počítat jen podmíněně, zato sem kolem roku 1900 přistupuje do jisté míry i Japonsko). Oproti tomu pod religiózně-kulturní perspektivu by se daly shrnout například ty části světa, jež formovalo římskokatolické křesťanství a osvícenství, a tudíž země západní poloviny Evropy i s jejich koloniemi, avšak jen velice omezeně například Balkánský poloostrov nebo Ruské impérium. Že však je tento „Západ“ moderní – a proto do jisté míry hodný napodobování –, věřili nakonec i přechetní příslušníci elity v prakticky všech nezápádních zemích světa. K tomu je vedlo zjištění, že politická a ekonomická moc Evropy a USA, jejich životní úroveň i kulturní vliv, se do roku 1900 nesmírně zvýšily. A tyto kruhy chtěly nyní jejich náskok dohnat (částečnou!) „westernizací“ svých zemí. Pro historika zabývajícího se globálními dějinami to znamená, že pro časové období, kterým se tento svazek zabývá, bude spíše než v jiných svazcích vhodný – z relativního hlediska – eurocentrický pohled.

**Mocenské
posuny
a vývoj
populace**

Zmíněný posun moci a vlivu ve prospěch Evropy, respektive Západu se projevil i demograficky – ovšem pouze v oslabené podobě. Kolem roku 1800 měly Francie (jako nejlidnatější z „latinských“ zemí) a osmanská říše (jako nejdůležitější islámský státní útvar) zhruba po 30 milionech obyvatel, Ruské impérium stěží víc, USA jen takových pět milionů. Zato Čína měla 300 až 360 milionů obyvatel – tedy více než jedenapůlkrát tolik co celá Evropa! 19. století bylo epochou značného populačního růstu, a to navzdory četným celosvětovým pandemiím, jako například cholery v roce 1831. Do roku 1910 se populační poměry změnilly natolik, že Francie měla přes 40 milionů obyvatel – počet, jakého osmanská říše dosáhla už v roce 1874, ten se však kvůli četným územním ztrátám na Balkáně a v severní Africe snížil do roku 1914 více než o polovinu. Ruské impérium tehdy jen

ve své evropské části (včetně „Kongresového Polska“) vykazovalo přes 130 milionů obyvatel, USA téměř sto, Latinská Amerika snad sedmdesát, Čína dobrých 440 milionů. Podíl Číny a Indie na světové populaci tak v 19. století klesl z 35 na 28 procent (respektive z 21 na 16 procent), přičemž podíl Evropy vzrostl z 20 na 24 procenta, zatímco v případě Afriky lehce klesl na osm procent. Evropa tedy počtem obyvatel ještě v žádném případě nedominovala, a přesto musíme na konci tohoto období hovořit o evropské nadvládě nad světem. Jestliže Velká Británie (i se severoamerickými koloniemi a Irskem) byla k roku 1750 státem s přibližně 15 miliony obyvatel, kolem roku 1920 žilo v britském impériu asi 458 milionů lidí (z toho jen zhruba dvacet milionů pocházelo z řad anglických kolonistů) – tedy čtvrtina veškeré světové populace! Milionům na celém světě vládli mimo jiné také Francouzi, Portugalci, Němci, Nizozemci a Belgičané – ale kdyby jen to, nutili je za sebe bojovat: Severoafričané umírali v zákopech u Verdunu a Indové v bojích s Osmany v Mezopotámii.

První část svazku nazvaná „Obyvatelstvo, ekonomika a technika“ se na tomto pozadí zabývá „demografickou revolucí“, ve které jde především o prostou přítomnost člověka na různých světadílech. Jestliže Evropa z globálního hlediska demograficky sílila, potom proto, že unikla z „malthusiánské pasti“, jež do té doby sice růstu populace nebránila, ale přesto jej výrazně zpomalovala. Pojednány budou rozmanité příčiny tohoto – koneckonců nikoli zcela objasněného – jevu: inovace, rozšiřování trhů, relativně vysoké reálné mzdy a existence důležitých přírodních zdrojů. Evropa (ale i Indie nebo Čína) přišla na druhé straně o miliony lidí, kteří se za prací vystěhovali do Severní Ameriky, do částí Jižní Ameriky, do jižní Afriky nebo Austrálie (ohledně migrace srv. též sv. 6). Nucená migrace otroků měla naopak spíše klesající tendenci; transatlantický trh s otroky po roce 1850 prakticky ustal. Evropa však nějaké významnější přistěhovalectví nepoznala. Její demografický růst se tak omezoval na přirozenou reprodukci. Ta byla spojena s tendenčně celosvětovým růstem střední délky života, přičemž s klesající úmrtností klesala i porodnost. Pokles úmrtnosti lze hledat ve změněném spektru nemocí (tzv. *disease environment*), lepší výživě, bránění nálezům – a to i ve zprvu krajně nezdravých expandujících velkoměstech. Za pokles porodnosti zas mohly změny v rodinném systému, různé podoby omezování porodnosti, růst sňatkového věku. Vzhledem k tomu, že porodnost je v podstatě rovněž sociální jev, není v kulturním srovnání nijak překvapivá rozdílnost porodních intervalů. Nejdříve v západní a střední Evropě a později i v dalších oblastech světa se tu začíná projevovat změna světa práce vyvolaná industrializací, ovšem nikoli pouze jako příčina růstu populace v industrializujících se státech, ale částečně i jako její důsledek.

Technika se na Západě stávala stále více produktem aplikované vědy. Předpokladem industrializace byly bezpochyby nové technické vynálezy –

„Demo-
grafická
revoluce“

Industria-
lizace

ty ale představovaly pouze nutnou, nikoli dostatečnou podmínku. Industrializace totiž rovněž vyžadovala odpovídající poptávku po technických produktech i jejich ekonomicky smysluplnou použitelnost, navíc – na straně výrobců – nejen kulturní, ale i politické, respektive finanční rámcové podmínky. V příslušné kapitole uvidíme, že moderní bádání nevidí industrializaci, vzešlou z Anglie, ani tolik jako „průmyslovou revoluci“ na úrovni národního státu, nýbrž spíše jako postupný, zpočátku sektorově a regionálně ohraničený proces. Začátek první fáze industrializace, probíhající v oblasti lehkého průmyslu, tedy fáze vyznačující se především textilní výrobou, už namísto feudálního uspořádání vyžadoval liberálně kapitalistický právní a hospodářský řád, dále racionální, relativně produktivní zemědělství, zavedené komerční struktury a síť pozemních a vodních dopravních cest. Druhá fáze, týkající se těžkého průmyslu, souvisela hlavně s „dopravní revolucí“, se zaváděním parních lodí a železnice, zlevněním přepravních tarifů pro hromadné zboží, jako obilí, černé uhlí a rudy, ale i se vznikem světového měnového systému a vývojem nových technologií výroby železa a oceli. Její výsledek ovšem závisel na přístupnosti přírodních zdrojů a rovněž na organizaci podnikání, zprvu spíše na úrovni soukromého podnikání, později více na rodině národohospodářské. Kapitola o industrializaci pak završuje krátký pohled na třetí fázi „nového průmyslu“ (elektrotechnika, chemie) začínající až kolem roku 1890, jehož komerčními aspekty po roce 1850 se zabývá kapitola „Globalizace a světová ekonomika“ ve svazku 6.

**Aspekty
kulturních
změn**

Pozorný čtenář „Dějin světa“ bude přesto bolestně postrádat nejen mnohá jména a fakta, nýbrž právě na velkém poli „sociálních a kulturních dějin“ (v nejširším slova smyslu) i větší spektrum výsledků moderního historického bádání. Existují například četná pojednání o dějinách společenských elit (například šlechty), které se dají srovnávat z globálněhistorického hlediska, též o dějinách hudby, literatury, věd, nově například i o výživových zvyklostech, odívání, paších nebo chutích. Z toho všeho čtenář v celém tomto projektu najde jen málo nebo vůbec nic – a to platí také pro tento svazek. Rovněž o vývoji katolické církve nebo hinduismu v 19. století se zde hovoří jen letmo, o čínské filozofii nebo o pokroku moderní architektury už vůbec ne. Ale žádný projekt „světových dějin“ nikdy zcela nevyhoví všem čtenářům – i jednotlivcům bude vždy nacházet mezery, postrádat témata, jež by podle jeho názoru do „světových dějin“ patřit měla, zatímco jiná, pojednaná by klidně oželel. Zvláště vzhledem k rozsahu zhruba tří tisíc stran, který je na tak velký projekt značně skromný, jsme museli pracovat částečně paradigmaticky, volit z možných témat a poté každý autor vytkl těžiště podle svého nejlepšího vědomí a svědomí.

**Evropské
osvícenství**

Tak například část „Kulturní změny“ zahajuje téma, jež můžeme považovat za duchovní základ jak ekonomicko-technického, tak politicko-ideového vývoje Západu: „evropské osvícenství“. Tato kapitola se nej-

dříve zabývá různými fázemi osvícenství, jeho sebereflexí a klíčovými pojmy a přechází pak na „prostor osvěcování“, na jeho centra a periferie (až po „nejzazší periferii“, americký dvojkontinent), spojená nadnárodními sítěmi republiky vzdělanců (*république des lettres*), a na kulturní transfer z center do těchto periferií. Poté představuje média šíření osvícenských idejí – dialogy, encyklopedie, romány, měšťanská dramata, nejrůznější formy periodik – a v tomto kontextu se zabývá blíže bestsellerem osvícenské literatury, který se nikoli náhodou věnuje dějinám mimoevropského světa. Třebaže se původně jednalo o záležitost elit, mnozí představitelé osvícenství se věnovali „lidovému osvícenství“ čili osvětě lidu a tomuto procesu napomáhali mediálním přizpůsobením znalostem a potřebám prostších, částečně negramotných vrstev. Úspěch jejich snah se projevuje v působení jednotlivých autodidaktů, ačkoli zůstávali vedle „vzdělaných stavů“ outsidersy. Text se na závěr zabývá celosvětovým dopadem osvícenství, jeho univerzálním dědictvím i jeho ambivalentností a mezemi.

Osvícenství zcela nepochybně podnítilo „revoluci vědění“. Jí věnovaná kapitola se nejdříve zabývá rozšířením empirického pole v různých dimenzích – navenek (daleké země, vesmír), dovnitř (biologie nebo statistika) i do minulosti (historická věda). To si stále více a více vyžadovalo nové, vědecké, tedy kvantifikující, respektive kriticky reflektující metody. Posléze se text věnuje institucím generujícím, shromažďujícím a předávajícím znalosti (akademiím, univerzitám a knihovnám), podmínkám, za jakých jednotliví badatelé pracovali (autorské právo), dále systematickému a encyklopedickému uspořádávání, distribuci, místům, cestám a médiím šíření znalostí a vzdělání i jejich překážkám. Na závěr se zamýšlí nad výsledkem, nad pokrokem (veskrze ambivalentním), a táže se, proč před první světovou válkou nedošlo k „revoluci znalostí“ také mimo Západ a proč v těchto zemích mnohdy považovali za nutné sáhnout po západních znalostech.

Západ však šířil nejen své nové znalosti, ale i svá stará náboženská přesvědčení. Proto jedním z rysů 19. století byly i „křesťanské misie a náboženská globalizace“. Nyní na „nezápadní území“ poprvé pronikali ve velkém počtu také protestantští misionáři a zakládali mimo jiné misijní školy, na nichž se dostávalo vzdělání pozdějším domácím elitám Afriky a Asie. Tyto elity nepřevzaly přesnou podobu křesťanství šířeného misionáři, ale vytvářely jeho nové varianty, jež ovšem zůstávaly propojeny, částečně i transkontinentálně. Na vznik světového křesťanství jiná náboženství reagovala vnitřními reformními hnutími, případně další expanzí a vlastními globálními nároky.

Přitom v Evropě samé stále více sílil proces sekularizace a individualizace. Je to patrné na výkladech světa a ideologiích, které v ní vznikaly. Část, která je jim v tomto svazku věnována, začíná Hegelovým dílem – jako výchozím bodem, z něž vzešly nejvýznamnější filozofické proudy

**Revoluce
vědění**

**Křesťanské
misie
a náboženská
globalizace**

Výklady
světa
a ideologie

západní moderny. Hegel se distancoval od Kantovy kritické filozofie popírající vědění o věcech samých. Hegelův absolutní idealismus chtěl jeho systém dovést, zároveň odmítal snahu o znovuzískání obecné přednosti náboženství před filozofií, protiklady nicméně smiřoval svou dialektickou metodou. Ztroskotání této syntézy vedlo k rozpadu Hegelovy školy v různé směry. Někteří autoři vyostřovali Hegelovu kritiku náboženství, jiní stavěli na potenciálu jeho sociopolitické kritiky a požadovali liberalizaci, ba sekularizaci státu. Někteří nakonec rozvinuli tezi, že ve výkladu světa musejí převzít vůdčí roli přírodní vědy, nikoli filozofie. Tak se zrodil scientismus v obou svých hlavních variantách, pozitivismu a materialismu; materialismus například ve své specifické podobě marxismu. Na druhé straně se existencialismus a iracionalismus obrátily proti Hegelovu zdůrazňování všeobecnosti rozumu. Kapitola se zabývá těmito různými liniemi a na závěr podává výhled na vývojové tendence 20. století, na formy pragmatismu a relativismu, a nakonec na odklon od filozofie vědomí a příklon k filozofii jazyka. Všechny tyto různé přístupy se samozřejmě neomezily pouze na západní diskurs. Jako příklad jejich celosvětového rozšíření se zde uvádí pouze recepce pozitivismu latinskoamerickou liberální oligarchií nebo recepce socialismu/marxismu mladými chilskými intelektuály od 90. let 19. století.

Autonomie
umění

Pokračující sekularizace se promítala také do umění. Umění bylo původně ve všech kulturách uměním především náboženským. To se však nyní změnilo, jak ukazuje kapitola „Autonomie umění – evropská fiktivní realita“. Na příkladu malířství načrtává – podle různých účelů, jimž mohla umělecká tvorba sloužit – vývoj evropského pojetí umění a postavení umělců od předmoderny po začátek 20. století. Teprve vynálezem subjektu se umění stalo „moderním“ a podstatnou měrou se odpoutalo od propojenosti s náboženstvím. Umělec se nyní dostal do dilematu mezi vlastním požadavkem na realizaci svého „génia“ a závislostí na zadavatelích, případně na stále více „nacionalizovaném“ trhu s uměním – byla to situace umožňující rozmanitost různých uměleckých řešení: realismus, impresionismus, exotismus atd. Diverzifikační a globalizační tendence se tak nakonec odrážely i v uměleckém projevu.

Proměny
politického
světa

Jestliže část „Kulturní změny“ nabízí pohledy ze zcela rozdílných úhlů (společenské vědy, církevní dějiny, dějiny umění), potom část „Proměny politického světa“ je pojata spíše komplementárně. Neboť politické revoluce – chápány jako násilná, aspoň přechodně úspěšná hnutí širších společenských kruhů – mohly působit dvěma směry. Buď usilovaly – jako americká revoluce nebo revoluce ve španělské Americe – o státní nezávislost, byly tedy součástí takzvané první dekolonizace. Anebo jim šlo o svržení vnitřního sociopolitického uspořádání, jako francouzská revoluce roku 1789, ruská v letech 1905–1906 nebo čínská v letech 1911–1912. Státní nezávislost a vnitřní uspořádání byly přirozeně propojeny: konec

říše dynastie Čching umožnil Tibetu a formálně také Mongolsku (jako vazalu Ruska) získat suverenitu. Úspěch hnutí za nezávislost v Latinské Americe by se dal stěží vysvětlit bez vnitropolitických zmatků, jež Napoleon vyvolal ve Španělsku a Portugalsku. Zde však reprezentanty koloniální moci vytlačila z vedoucích pozic i „domácí“ kreolská elita, ostatně pro úspěch některých revolučních hnutí byl zásadní nástup nových elit, například „mladoturků“. Na druhé straně (dočasný) úspěch nějakého revolučního hnutí v Evropě po roce 1815 nezřídka přiměl reakční zahraniční mocnosti k intervenci. V Asii a Africe, zčásti také v Latinské Americe, dal vnitřní neklid v nějaké zemi imperialistickým mocnostem často dostatečnou záminku k zásahu, a to na ochranu svých občanů nebo jejich ekonomických zájmů, což v subsaharské Africe vedlo k nepřímé a na jihu a jihovýchodě Asie zpravidla k přímé koloniální nadvládě.

Kapitola „Provázanost států a politické revoluce“ se tedy nejdříve zabývá příčinami přesunů politické moci ve prospěch Evropy, respektive „Západu“, a šíření jejich idejí při utváření „mezinárodních“ vztahů. Poté sleduje změny – především revoluční – v systému evropských států, jimi vyostřenou krizi islámského světa a státy subsaharské Afriky a jižní a jihovýchodní Asie s jejich zpravidla neúspěšnou snahou o nastolení vnitřní stability a vymanění se ze sílícího imperialistického tlaku. Většinou amerického dvojkontinentu se sice brzy podařilo setřást jeho koloniálního panství a vytvořit si vlastní stát, ale i tak tyto země často zůstávaly vystaveny tlaku finančního imperialismu stejně jako východní Asie, kterou imperialistické mocnosti „otevřely“ svému vlivu. Zatímco Japonsko díky úžasné modernizaci později rychle vyrostlo v regionální velmoc a samo provádělo imperialistickou politiku, tributární systém čínské říše, sahající od Nepálu přes Barmu a Vietnam po Koreu a východ centrální Asie, se rozkládal, když se i ona stala polokolonií velmocí a nakonec se částečně rozpadla.

Kolonialismus a imperialismus jsou tak základními znaky dlouhého 19. století. Kapitola „Globalizace Evropy“, zabývající se mimo jiné obchodem, migrací a misiemi, tento vývoj prezentuje jako proces sílícího propojování světa, jenž započal už v 15. století. Tento proces nelze jednostranně interpretovat pouze jako „výzvu“ zaměřenou na „modernizaci“, kterou vyvolala expanze soupeřících evropských mocností (nakonec i USA a Japonska), nýbrž zahrnuje také flexibilní „reakce“ jím zasažených koloniálních společností. Kapitola se zabývá především přechodem „od obchodu k vládě“, budováním, respektive posilováním britských, nizozemských a francouzských pozic v jižní a jihovýchodní Asii, ale i územním rozšiřováním Ruska do severní a centrální Asie i na „Dálný východ“. Následující formy nepřímé nadvlády, „náboženské protektoráty“ evropských mocností pro křesťanské poddané islámských vládců a misionáře, a ekonomický průnik do formálně i nadále suverénních říší, jako například do Číny. Evropané pronikli v jižním Pacifiku a ve vnitřní Africe do značně neznámého

Mezistátní
vztahy

Globalizace
Evropy

světa, který si prakticky mezi sebou rozdělili, přičemž se různé koloniální mocnosti snažily domorodému obyvatelstvu vnútit různým způsobem, ale většinou s krajně problematickými následky, své administrativní, ekonomické a náboženské představy. Opomenuty nejsou ani dopady na Západ, vliv tohoto procesu na západní obraz „Asiata“, „obyvatele jižních moří“ nebo „Afričana“.

„Ústavní stát“

Kapitola o vývoji ústav se věnuje stále více se měnícímu vnitřnímu uspořádání „západních států“ a politickým strukturám utvořeným více či méně podle jejich vzoru – například novým latinskoamerickým státům –, ale i snahám o nové sociopolitické uspořádání starých zemí a říší. Vychází z otázky, co znamená „moderní“ ústava, respektive jaké prvky ji charakterizují, a rozlišuje různé „vlny ústav“. První moderní ústavy se širším dopadem nacházíme od roku 1776 v Severní Americe a ve Francii v letech 1789–1791. Více či méně pod francouzským tlakem se od roku 1795 zaváděly podle francouzského vzoru v takzvaných sesterských republikách, případně satelitních státech. Ústava USA včetně svého systému brzd a vyvážení (*checks and balances*) zase sloužila po roce 1814 za vzor mnoha novým latinskoamerickým státům, aniž jim dala stejně vysokou míru vnitřní stability. Proces konstitucionalizace v Evropě zase přijímal podněty především z konstituční charty Ludvíka XVIII., která stavěla do popředí monarchistický princip. Další ústavní vlna přišla v Evropě s revolucí v roce 1830 – a to s belgickou ústavou z roku 1831, jež byla nyní považována za vzor. Během revolučních let 1848–1849 nakonec přijaly ústavu skoro všechny evropské státy, a jestliže poté v některých zemích nastoupil neoabsolutismus, případně bonapartismus, spláchla je stejně jako druhé mexické císařství další ústavní vlna (1866–1867). Tato vlna zasáhla především nové státy v jihovýchodní Evropě a na krátký čas též osmanskou říši. To svědčí o tom, že myšlenka ústavy začínala nabývat na globálním rozsahu: ústavu dostaly také Japonsko, Rusko a Čína – ovšem aspoň tendenčně značně autokratickou. Demokracie však pokročila hlavně v USA a v britském impériu: černí obyvatelé získali volební právo, ženy požadovaly totéž a britské osadnické kolonie dostaly autonomii.

Všeobecná povinná školní docházka a všeobecná branná povinnost, neberoucí v potaz ženy (stejně jako před rokem 1918 zcela běžně i „všeobecné volební právo“), ukazují, jak se modernímu státu stále více dařilo podchycovat všechny své poddané. Tato „mobilizace mas“ ale měla také jednu emancipační stránku: ústavní stát zapojoval do politického rozhodování podstatně širší vrstvy, než dokázaly například autokratické režimy. Zrodila se „moderna“ – byť se ještě neprosadila všude a zcela – a s ní množství národních států. V historiografii se to projevuje dodnes, tak například i projekt „General History of Africa“/„Histoire générale de l’Afrique“ (Obecné dějiny Afriky), vydaný organizací UNESCO, sestává prakticky ze samých dějin národních států – a to i pro všechna období, kdy tyto

Vznik národních států a kartografické otázky

národní státy ani náznakem neexistovaly! To zkomplikovalo nadnárodní pohled. Obdobný problém vyvstává – jako obecně v případě předmoderny – v kartografickém zobrazení zemí a říší. Teprve v roce 1914 můžeme více či méně všude na světě hovořit o jednoznačných „státních hranicích“ (srv. str. 275n). Avšak různé stupně vazalských, respektive tributárních vztahů, předtím běžných v četných částech světa, lze jen těžko adekvátně reprodukovat. Hranice na mapkách světa na str. 272n, 318n a 386n slouží tudíž většinou jen k přibližné lokalizaci mocenských území. Doufáme, že jsme tak čtenářům usnadnili orientaci a tím zvýšili přitažlivost tohoto díla.

OBYVATELSTVO,
EKONOMIKA
A TECHNKA

DEMOGRAFICKÁ REVOLUCE A DĚJINY SVĚTOVÉ POPULACE

Georg Fertig

Demografie a dějiny

Nikoli náhodou se demografii v Dějinách světa věnuje samostatná kapitola, zvláště pak ve svazku zabývajícím se vznikem moderny. Demografický vývoj v této epoše je velice závažný a zároveň má ve vztahu k jiným aspektům dějin své specifikum. Demografie je chápavému a interpretujícímu pohledu mnohem méně přístupná než dějiny států a společností, poznání a víry, i když má na všechny tyto oblasti nepřehlédnutelný dopad. Od historické demografie bychom však neměli očekávat, že na základě velice osobních dat, jež zpracovává (jména, data narození, sňatku a úmrtí), a pomocí nějakých tajemných metod jaksi pojímá lidi v jejich jádru a ve všem, co pro ně bylo opravdu významné, a že tak propůjčuje mnohým, které politické dějiny nepustily k řeči, v historii tvář a hlas. V demografii jde především jen o pouhou přítomnost spočitatelných lidí v době sčítání. K tomu patří také otázky, jak k této přítomnosti dochází (plodí se děti, do země přicházejí přistěhovalci), jak končí (vystěhováním a úmrtím) a jaké má důsledky – může stejně tak dobře znamenat rozkvet určitých oblastí jako jejich přelidnění.

Demografie je možná suché a nezáživné téma, ale bez lidí nejsou dějiny, bez zrození a smrti není běh života, bez rodin ekonomika. Specifické metody demografie – u nichž v podstatě nejde o matematické vlastnosti jednotlivců, nýbrž souboru osob narozených v určité době – dávají šanci skloubit speciálním způsobem roviny jednotlivce a kolektivu. Nejde zde totiž o to, že osud jednotlivce vynásobený stem nebo miliardou dá velice vysoké číslo. Přítomnost stovek nebo miliard v určitém prostoru (nebo také jejich průměrná délka života a porodnost) má spíše důsledky pro jednotlivce: tam, kde převažuje nízká délka života a nízká porodnost, má většina lidí jen málo příbuzných; tam, kde počet obyvatelstva vzrůstá, může dojít k propadu mezd; tam, kde je nízký podíl produktivních ročníků, je třeba uvažovat o tom, jak společnost organizuje transfery pro starší osoby a mládež. Demografie je tedy úzce spojena se sociálními a hospodářskými dějinami.

V demografii nejde jen o zjišťování počtu obyvatel, ale i o jeho důsledky, a proto má rovněž značný význam pro kulturní dějiny – nikoli tak, jak se

**Zkoumání
přítomnosti
lidí**

**Demografie
a kultura**

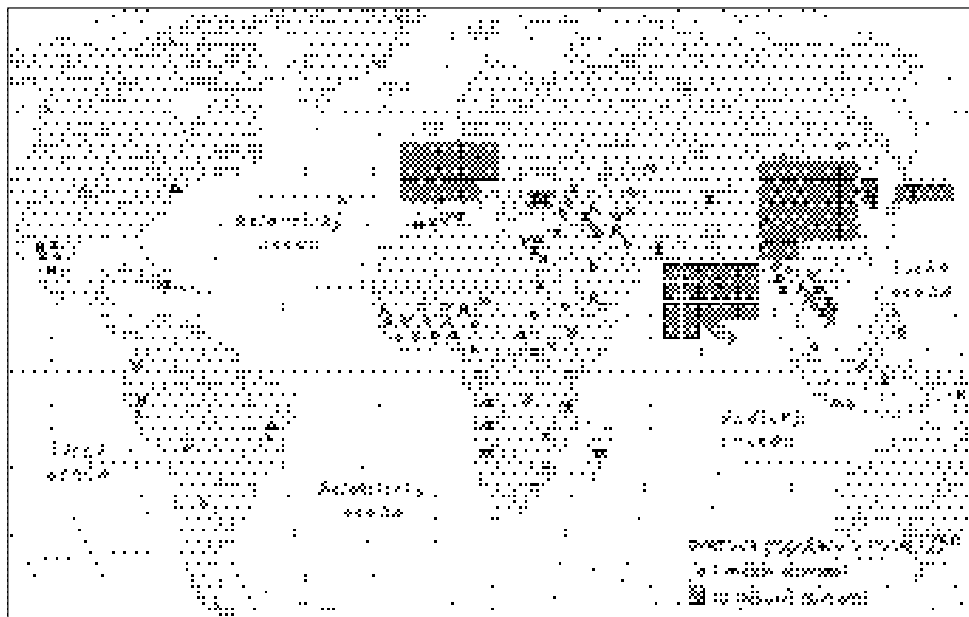
o to starší bádání ne vždy úspěšně pokoušelo, totiž že by z kompetence historických demografů zaměřené na sňatky vyplývala i kvalifikace pro lásku a emoce, z kompetence zaměřené na nemanželské porody kvalifikace pro sexualitu nebo z kompetence orientované na úmrtí kvalifikace pro otázky umění umírání. K tématu lásky a smrti najdeme často kompetentnější informace u teologů, sociologů a literárních vědců než u takovýchto „demografických psychologů“. Je tomu však tak, že populace sestává – z pohledu jednotlivce – vždy z jiných lidí, kteří jsou vnímáni určitým způsobem. Toto vnímání je akutní zejména tam, kde někdo přichází a odchází. Demografické události a struktury tedy představují zlomy, na nichž se historicky různě projevují „demografické konflikty“. U nás jsou dnes takovými aktuálními, žhavými tématy přistěhovalectví, zaopatření ve stáří, interrupce a eutanazie. V přechodu k moderně se diskutovalo spíše o zakládání rodiny, vystěhovalectví a odpovědnosti za děti. Historická demografie se tedy také značně týká percepce a regulace v těchto zlomových bodech. V tom, a nikoli v jen zdánlivě vzušujících dějinách sexuality a smrti je její kulturněhistorický význam.

Změny a komplexní souvislosti

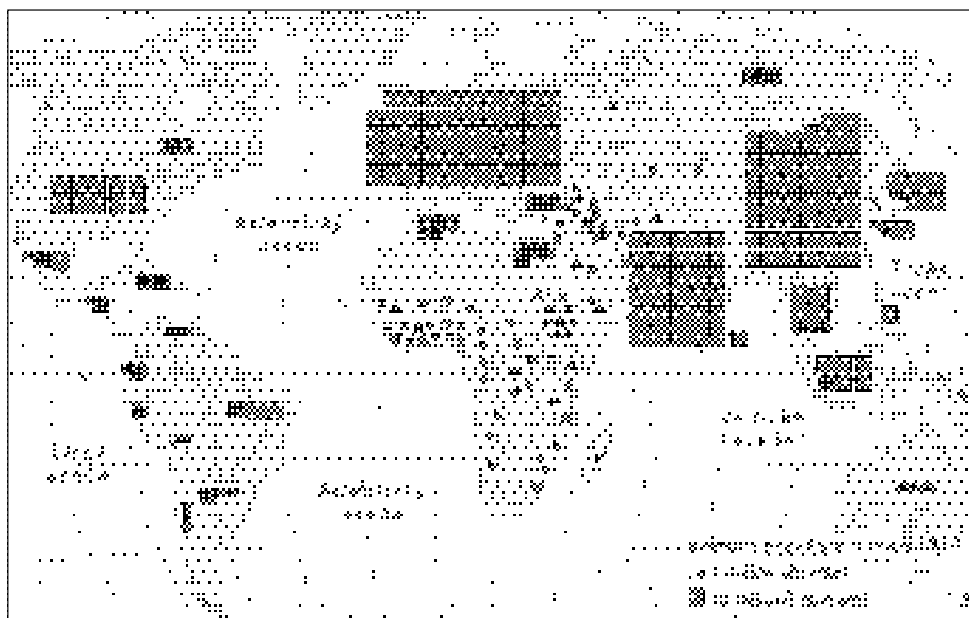
**Únik
z „malthusi-
ánské pasti“**

V období let 1750–1914 vzrostla světová populace ze 720 na 1825 milionů lidí. Avšak světová populace tak nebyla jen početnější, nýbrž i evropštější a američtější, zatímco podíl velké Asie a Afriky klesal. Ve stejném období došlo v západních zemích ke dvěma zásadním demografickým procesům: k úniku z „malthusiánské pasti“ a k demografickému přechodu. Oba souvisejí s tímto vzrůstajícím významem Západu a neomezily se pouze na západní severoatlantický svět.

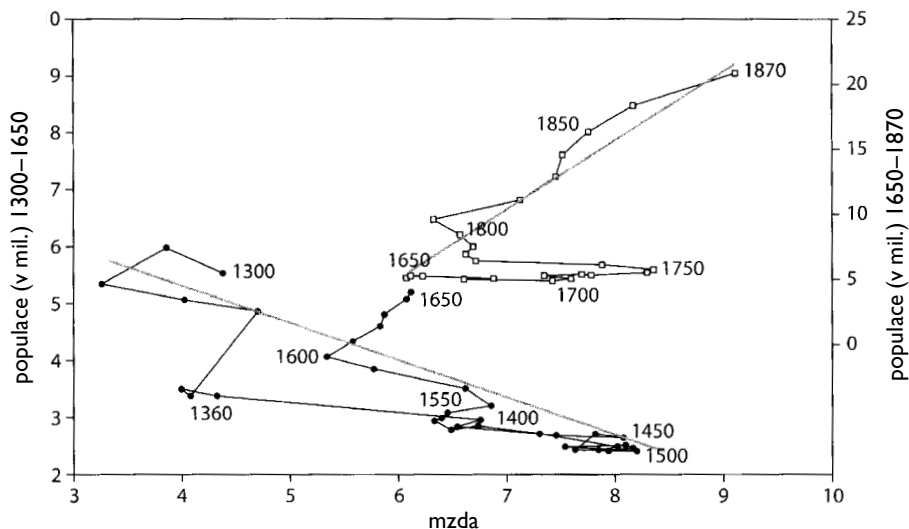
Pojmem „malthusiánská past“ se míní jeden základní problém prakticky všech společností předmoderní doby: hospodářský pokrok, ač možný, byl tendenčně k ničemu, neboť tam, kde se vyrábělo více produktů – zejména potravin, mohlo přežít také více lidí. V předmoderně vedl růst populace vždy k propadu mezd a k nárůstu cen potravin a vysoké ceny zase k hladovým krizím a vyšší úmrtnosti. V levé části grafu 1 můžeme jasně pozorovat tuto souvislost v případě Anglie: na vodorovné ose je uvedena reálná mzda od 14. století, na levé svislé ose velikost populace. Jednotlivé propojené body sestávají vždy z hodnot reálné mzdy a velikosti populace zjištěných pro určité časové okamžiky nebo období. V Anglii do 17. století platilo, že čím vyšší počet obyvatel, tím nižší reálná mzda. Poté (pravá část grafu) začala reálná mzda navzdory zhruba stejné populaci stoupat a přibližně od roku 1800 šplhala populace a reálné mzdy současně. Podobné převrácení fundamentálního vztahu mezi populací a reálnou mzdou lze pozorovat i v jiných zemích, například v Německu, kde k tomuto procesu došlo pouze o něco později.

Rozdělení světové populace k roku 1750
(podle Dupâquier/Bardet 1998, Severní Amerika upravena podle Ubelaker 1988)

Rozdělení světové populace k roku 1914
(podle Dupâquier/Bardet 1998 a Maddison 2001)

Graf 1: Reálná mzda a populace v Anglii (reálné mzdy londýnských stavebních dělníků podle Allen 2000 [gram stříbra na den dělený náklady v gramech stříbra na spotřební koš životně důležitého zboží ve Štrasburku v letech 1745–1754]; populace podle Clark 2007a)

Hladovým krizím, které fungovaly jako malthusiánské pozitivní zábrany (*positive checks*), mohly populace uniknout preventivní zábranou (*preventive check*): když nerostly tak prudce a na svět přiváděly méně dětí. To potom mohlo vést k trvale vyššímu příjmu na hlavu – ovšem jen omezenou měrou, neboť tuto strategii nešlo dost dobře provádět až do vymření obyvatelstva. Technický pokrok však na rozdíl od změny sňatkového a reprodukčního chování nemohl úroveň příjmů trvale zvýšit; nevyhnutelně vedl k vyššímu počtu přežívajících a tím opět ke stejnému příjmu na hlavu. Tato souvislost typologicky a empiricky dobře doložitelná až do raného novověku přestala v období mezi 1700 a 1800 platit nejdříve v Anglii. Muži a ženy vstupovali do manželství v časnějším věku a zřídka zůstávali svobodní, počet obyvatel narůstal, ale ceny nestoupaly a průměrné příjmy neklesaly, nýbrž s určitým zpožděním rostly. V tom spočívá demografická stránka toho, co se i v nejnovějším bádání na poli globálních hospodářských dějin (například u Roberta Allena a Jana Luitena van Zanden) označuje za průmyslovou revoluci. Průmyslová revoluce znamenala zásadní zlom v hospodářských dějinách: veškerý ekonomický pokrok v předchozích staletích vždy více či méně stále znovu absorboval dodatečný růst obyvatelstva, ale obchodní zisky a inovace od 17. a 18. století už nikoli. Jistě existují dobré argumenty pro to, abychom mohli hovořit o pouhé „industrializaci“; dějiny světa znají četné regionální industrializace a „protoindustrializace“ časově omezeného významu (k tomu viz také

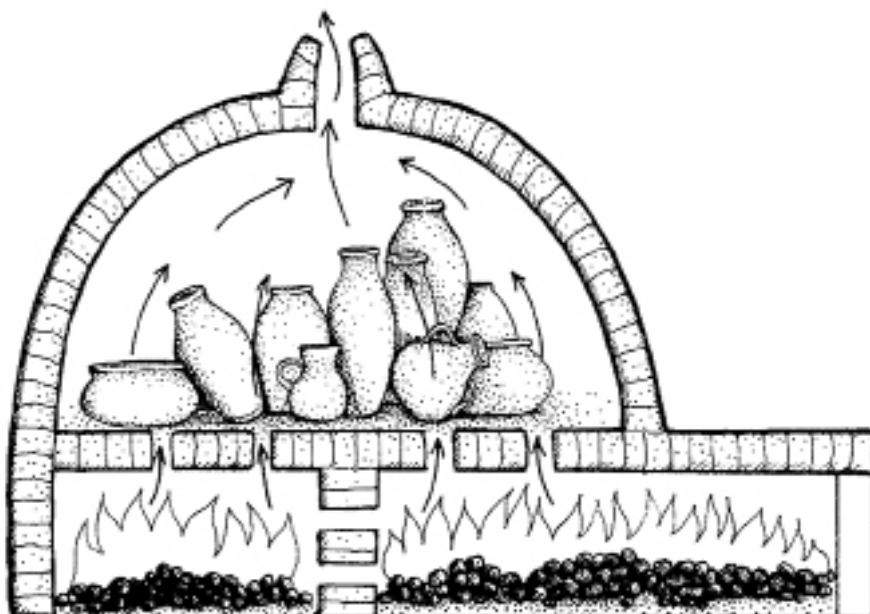
následující kapitolu). Radikální zlom v systémové souvislosti ekonomiky a populace, k němuž došlo v 17. až 19. století, nás však také opravňuje hovořit o revoluční změně – nikoli proto, že by tak poprvé vzniklo tržní hospodářství nebo že by evropské společnosti až do 18. století neznaly trh práce, že se s průmyslovou revolucí prosadila myšlenka zisku nebo že růst, který s ní nastal, náhle a prudce táhl ekonomiku vzhůru – nic takového. Průmyslová revoluce spočívá v tom, že pro epochy zobrazené na grafu 1 můžeme vyznačit dvě zcela rozdílné trendové linie: předindustriální, vedoucí zleva dole doprava, a industriální, vedoucí zleva nahoře doprava.

Je sporné a dodnes není skutečně vysvětleno, jak k tomu došlo. Je zde více významných aspektů: jednak došlo k proměně inovací. Před průmyslovou revolucí byly sporadické, ale s ní se zrodilo inženýrské povolání. Od 18. století se systematicky vynalézalo a vynálezecká činnost byla financována, mnohé vynálezy (nikoli všechny) se vyplatily i vynálezci, protože vzniklo patentnictví. Inovace nyní směřovaly rovněž potřebnými směry. Ozřejmují to dva následující obrázky. Na levém vidíme britskou a na pravém čínskou hrnčířskou pec. V britské peci žár uniká nahoru, udržuje se jenom oheň, který může rozdmýčávat jedna osoba. V čínské peci, jejíž stavba je podstatně náročnější, se žár vede systémem více komor vzhůru po svahu a musí se udržovat více ohňů. Postřeh, že v Číně se vyvinuly inovace šetřící energii, v Evropě zas inovace šetřící práci, lze přenést na evropskou industrializaci. V Anglii, kde bylo černé uhlí levné a práce drahá, nahradil fyzickou práci parní stroj; v německém zemědělství s nedostatkem dusíkatých hnojiv a hojností pracovní síly začali chovat dobytek ve stájích, krmit jej a jeho trus pečlivě sbírat a hnojit jím – byla to tvrdá práce, kterou vykonávaly většinou ženy. V ekonomických zákonitostech, jako v „malthusiánské pasti“, platí vždy princip *ceteris paribus* a neznamenají žádné železné, nepřekonatelné překážky, pouze se prosazují s jistým zpožděním. „Malthusiánská past“ byla dostatečně těsná, takže v ekonomice před velkou systémovou změnou se dlouhodobě nijak neprojevovalo, jestliže jednotlivá inovace posunula technologii vpřed. Zcela jiné důsledky měl ale systematický tok inovací, který nastoupil od 18. století.

Druhý aspekt, jímž lze kromě inovací vysvětlit výrazně zvýšenou schopnost západních ekonomik od 18. století absorbovat dodatečný počet lidí, spočívá v geografickém rozšíření produktových trhů. Vyrábí-li se jen místně požadované zboží, jak tomu například bylo u tradičních venkovských řemesel, ve vesnici není velice brzy místo pro druhého, třetího nebo čtvrtého kováře. Už od 16. století se však zejména pro textilní výrobky vytvářely nadregionální, brzy též mezinárodní transkontinentální trhy. Zemím severomořské oblasti, zejména Nizozemí a Anglii, se už v 17. století podařilo dosáhnout ústředního postavení ve světovém obchodě. Když Anglie (po nesmělých počátcích kolem roku 1700) začala na sklonku 18. století bavlnu nejen prodávat dál, ale sama ji ve velkém množství vyrábět a exportovat do Afriky a na evropský kontinent, producentům textilu

**Příčiny
změn:
1. inovace**

**2. rozšíření
produktových
trhů**

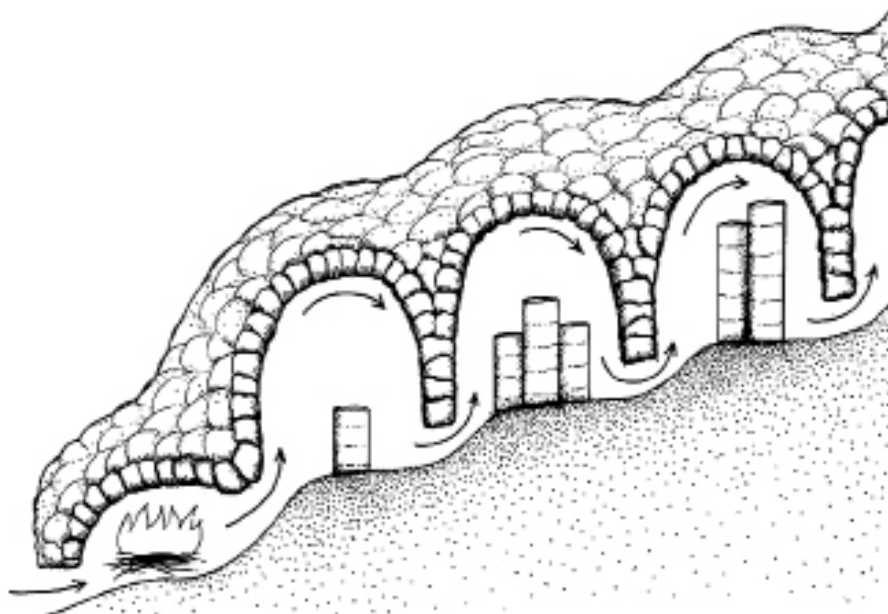
Hrnčířská pec v Anglii (podle Allen 2009)

se celosvětově stlačovaly ceny, ale jen pomalu – většina z nich žila v Indii. V 19. století klesly díky stavbě železnic také ceny za dopravu obilí. Impulsy ke zvyšování zemědělské produkce byly náležitě silné i tehdy, když si vyžadovala zvýšené pracovní nasazení. Rozšíření trhů tlumilo a zpomalovalo propad příjmů, který s sebou tendenčně nesl populační růst.

**3. relativně
vysoké
reálné mzdy**

Zatřetí se stále více zdůrazňuje, že vývoj Anglie k inovacím šetřícím práci a k vyšší produktivitě práce byl umožněn proto, že práce zde byla již dlouho relativně drahá. To zase souvisí s tím, že rovněž už dlouho předtím tamní populace nepřibývala tak rychle, jak by bylo možné. Mor, který přišel z Asie, kde je dodnes částečně endemický, zdecimoval ve 14. a 15. století obyvatelstvo četných evropských zemí, včetně Anglie a Nizozemí. Úbytkem obyvatelstva klesly ceny potravin a zvedly se reálné mzdy; opětovný růst obyvatelstva především v 16. století reálné mzdy opět stlačil – s výjimkou Anglie a Nizozemí. Obě země byly centry velkých obchodních impérií, jejich zisky z obchodování tedy hnaly mzdy nahoru; vysoká úroveň mezd dávala na pracovním trhu šanci zejména mladým ženám, což umožňovalo odkládat sňatek, takže populace rostla pomaleji. V tom se někdy spatřuje vznik velice speciální kultury samostatnosti, jež utvářela vztahy mezi evropskými pohlavími a generacemi západně od Petrohradu a Terstu: lidé uzavírali sňatek z vlastního rozhodnutí, před založením rodiny pracovali určitý čas pro jiné, nebrali se bez rozmyslu, a když už se vzali, potom také sami plně odpovídali za obživu nově založených rodin.

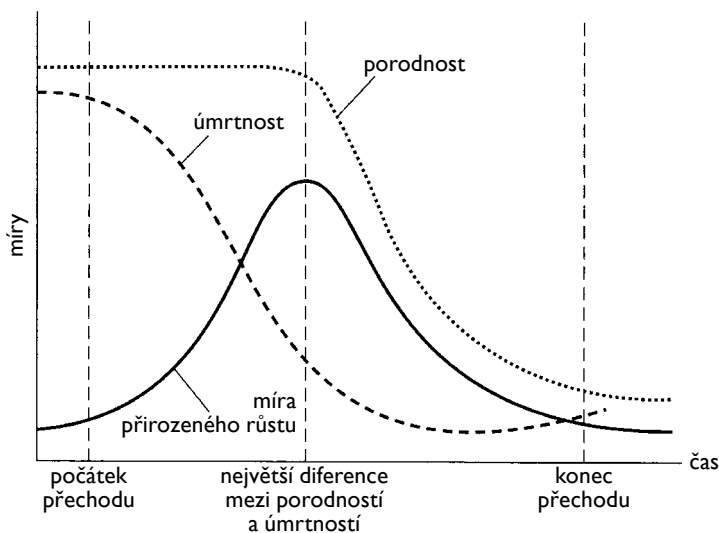
Hrnčířská pec v Číně (podle Allen 2009)

Čtvrtým podstatným impulsem k rychlému a obyvatelstvem neabsorbovanému růstu ekonomiky 19. století se staly dodatečné přírodní vstupy, které se západní severoatlantické ekonomice v té době zpřístupnily. Jednalo se především o „podzemní lesy“ černého uhlí v Anglii, Belgii, severní Francii, Prusku – ceny energie byly v Evropě, zejména v Anglii, podstatně nižší než například v Číně, kde proto inovace spočívaly spíše v úspoře energie než práce. Dodatečné vstupy dávala také rozsáhlá území, jež byla při zatlačování původního indiánského obyvatelstva osidlována na severoamerických okrajích evropského, nebo lépe řečeno evropeizujícího se světa. Zde historickou demografií spojuje s růstem ekonomiky téma migrace.

4. přírodní zdroje

19. století bylo dobou velkých migračních pohybů zejména z Evropy do Severní Ameriky (viz str. 83n). Starší teorie „migračního přechodu“ praví, že populace v předmoderních společnostech byla v zásadě usedlá a že masové migrace a tím využití nových prostorů umožnila teprve modernizace Evropy. Náš obraz středověku a zvláště pak raného novověku se však v posledních desetiletích značně změnil. Evropa a svět se nám jeví plny pohybu z jednoho místa a kontinentu na druhý, a to odjakživa: vyprávění o řemeslnících, vagantech, učencích, vikinzích a „cikánech“, nomádech, Búrech a Zuluech, objevitelích, křižácích a otrocích nasvědčují tomu, že migrace vždy a všude patřila ke *conditio humana*. To je také pravda, ovšem se dvěma výhradami: v 19. století byla míra migrace

Migrace

Graf 2: Model demografického přechodu (podle Livi-Bacci 1977)

skutečně výrazně vyšší než jindy a evropskou společnost především výrazněji než jiné utvářely pracovní trhy – trhy „volné“ práce, které svým specifickým spojením uzavírání individuálních smluv a osobně zavazujícího právního vztahu představují po staletí vytvářenou a nijak samozřejmou právní konstrukci. Většinu evropské migrace do zámoří lze chápat jako rozšiřování evropských pracovních trhů. Alternativní možnost, totiž využít zemi v „Novém světě“ jako ekonomický input, spočívala v dovozu nesvobodných pracovních sil. To se týkalo jak afrických otroků, tak asijských kuliů (smluvních dělníků, kteří neměli šanci vymanit se ze svých závazků). Čím více se nedostávalo pracovních sil a čím rozlehlejší byla země, tím spíše se tak dělo násilím. Instituce otroctví, napůl importovaná z Afriky a napůl převzatá z evropského antického Středomoří, měla v 19. století dva problémy – demografický a politický. Demografický problém spočíval v tom, že v žádné novosvětské plantážní společnosti s výjimkou USA se otrokářům bez obchodu s otroky nedařilo zotročené obyvatelstvo reprodukovat. Obchod s otroky byl však už v letech 1807–1808 aspoň z americké a ještě významněji z britské strany zakázán – třebaže trvalo dlouhý čas, než se tento zákaz prosadil například v Brazílii nebo také v afrických společnostech lovců otroků. Politicky mělo otroctví zejména v USA a v britské koloniální říši ten problém, že otroci ho nechťeli a svobodní dělníci se ho obávali. Zároveň odporovalo křesťanským, zejména protestantským hodnotám, mezi něž patří rovnost lidí. Otroctví jako instituce se během necelého století sahajícího od povstání otroků na Haiti v roce 1791 po jeho opožděné zrušení v Brazílii v roce 1888 zhroutilo – hospodářsky

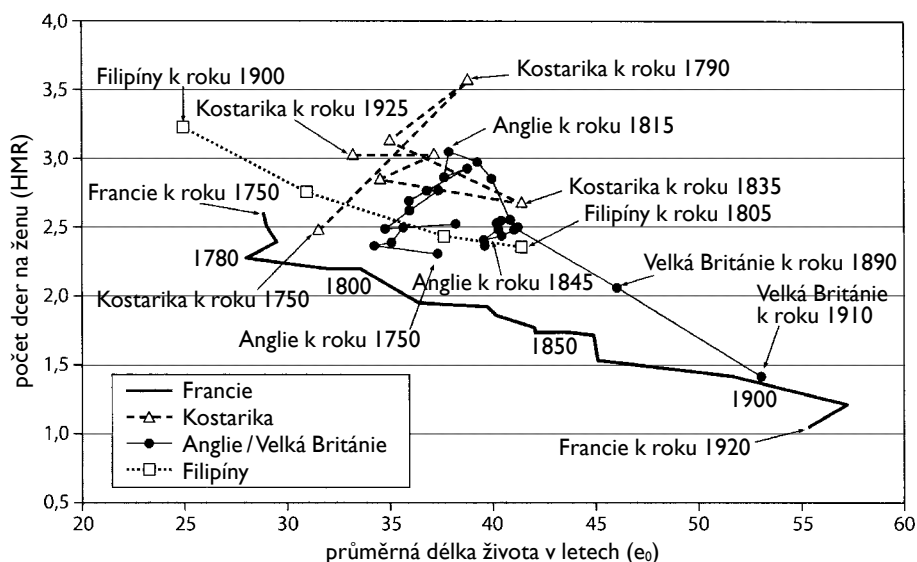
veskrze výkonný výrobní způsob byl odstraněn nikoli silou ekonomického pokroku, jak se mnozí současníci domnívali, nýbrž prostřednictvím politiky a náboženství.

Vedle úniku z „malthusiánské pasti“ je druhým zásadním procesem „demografický přechod“, ke kterému došlo v 19. století nejdříve v severozápadní Evropě: pokles úmrtnosti a porodnosti, jenž byl ve 20. století ustanoven jako vzor a model rozvojové politiky pro celý svět. „Demografickým přechodem“ neboli „demografickou revolucí“ se především míní popis tohoto procesu, který jako takový je pojmenován nesporně a rychle: to, že naše děti přežijí první dny a měsíce života a že dosáhneme věku přes osmdesát let, je pro nás zde a nyní nesrovnatelně jistější než pro naše předky kolem roku 1700, a takový nárůst délky života představuje celosvětový proces. Zároveň už nemíváme v průměru čtyři až šest dětí, jak bylo běžné v Evropě 18. století, nýbrž jedno až dvě (nebo žádné). I tento trend je celosvětový. S „demografickým přechodem“ jako modelem jsou také spojeny hypotézy typického průběhu těchto procesů, jak ukazuje graf 2. Podle něj byly porodnost a úmrtnost zpočátku zhruba na stejné úrovni, poté klesla nejdříve úmrtnost a po ní s jistým zpožděním porodnost. Tato skutečnost vedla k prudkému nárůstu populace, až se porodnost a úmrtnost nakonec ustálily na nízké úrovni. Je to představa v mnoha ohledech mylná. To platí už pro předpřechodový normální stav víceméně nerostoucí populace, jež předpokládá. „Malthusiánská past“ totiž neznamená, že populace nemůže růst, nýbrž jen to, že příjem na hlavu zůstává i při technickém pokroku tendenčně konstantní, protože populace na něj reaguje růstem. V mnoha evropských a mimoevropských regionech bylo už 18. století, ba dokonce století šestnácté, fází rostoucí populace. Nesmíme se tudíž domnívat, že růst populace spočívá ve zpoždění poklesu porodnosti za poklesem úmrtnosti. Graf 3 ukazuje průběh hrubé míry reprodukce (tedy průměrný počet děvčat, která se narodí jedné ženě během jejího reprodukčního období; HMR) a průměrné délky života v případě Francie, Anglie, Kostariky a filipínské vesnice v 19. století. Není nijak pravidlem, že nejdříve klesá úmrtnost a teprve po ní porodnost. Tak tomu bylo ve Švédsku, tedy v zemi, jejíž data jsou nejdéle známá, ale ve Francii se jednalo o paralelní procesy a v Anglii nejdříve stoupala porodnost. Kostarika vykazuje v 19. století prudké výkyvy a filipínská vesnice ve světle přechodové teze dokládá až neskutečný průběh klesající průměrné délky života a stoupající porodnosti. Jako obecně platný model je „demografický přechod“ zjevně nevhodný.

Za těmito problémy vězí zásadnější otázka, co je vlastně hnací silou v „demografickém přechodu“. To, že porodnost v Evropě (ale například nikoli v Číně) v 19. století klesala, je ovšem důsledkem ekonomického růstu, který s jistým zpožděním vedl k lepší výživě široké populace. Zpoždění nebylo přitom nijak zanedbatelné: trvalo desítky let, než se vyšší hrubý společenský produkt projevil na reálných mzdách, průměrné délce

„Demo-
grafický
přechod“

Faktory
poklesu
úmrtnosti

Graf 3: Hrubá míra reprodukce a průměrná délka života v Anglii, Francii, Kostarice a filipínské vesnici, 1750–1920 (hodnoty vyhlazeny; e_0 a HMR pro Francii podle Wrigley/Schofield 1981, též podle www.mortality.org a www.gapdata.org; pro Anglii podle Wrigley/Schofield 1981; pro Velkou Británií podle Woods 1995; pro Kostariku podle Pérez-Brignoli 2010; pro Nagcarlan vlastní propočít podle Smith/Ng 1982)

života nebo na tělesné velikosti širokých mas. Pokrok v lékařství hrál roli menší – ačkoli brzké zavedení očkování proti neštovicím mělo značný význam. Nemocnice ještě dlouho nemoci spíše šířily, než léčily – dalo se považovat za pokrok, když pacient zemřel aspoň na to, s čím do nemocnice přišel. Industrializace byla sice dlouhý čas z lékařského hlediska krajně nezdravá a lidi se dařilo lákat do rostoucích měst jen značnými příplatky ke mzdě, časem se však městským správám podařilo vybudovat obecní vodovodní a kanalizační sítě a tím nevýhody těsného soužití kompenzovat.

Příčiny poklesu porodnosti

Odpověď na otázku, proč došlo k poklesu porodnosti, není lehká – je to otázka, s níž je dnes spojená také otázka smysluplné strategie rozvojové politiky vzhledem k celosvětovému růstu populace. Lze o ní uvažovat zásadně dvěma způsoby. Ve své původní formě, rozvinuté vzhledem k politickému objevu „třetího světa“ kolem roku 1945, tato teorie demografického přechodu hlásala, že pokles porodnosti je přímo automatickým důsledkem ekonomického růstu a snížení dětské úmrtnosti. Z toho vyplývá politické doporučení, že populační politiku vlastně nepotřebujeme: „Rozvoj je nejlepší antikoncepce.“ Podle jiného názoru pokles porodnosti představuje vlastně kulturní proces spočívající na celosvětovém prosazení našeho dnešního modelu párových a rodinných vztahů, ve kterém sexu-

alita a reprodukce jsou odděleny a velikost rodiny lze zásadně plánovat. Rozvojová politika by se tak valnou měrou zakládala na šíření tohoto západního kulturního modelu po celém světě.

Cesty do demografické moderny

Problematika, jíž jsme se právě zabývali, se vztahuje na dva procesy, které v Evropě probíhaly mezi 18. stoletím a počátkem století dvacátého. Západ zpočátku odlišovaly od ostatních částí světa a částečně globálními se staly až ve 20. století. Jak k tomu došlo? Jak lze tyto dva zásadní zlomy vysvětlit? Únik z „malthusiánské pasti“ předchází demografickému přechodu; tím, jak došlo k industrializaci, se bude zabývat následující kapitola. Některé možné předpoklady toho, co lze nazvat „průmyslovou revolucí“, nemají přitom nic společného s demografickým přechodem, spíše s demografickým chováním. Tak například jeden možný předpoklad industrializace se dává do souvislosti s růstem populace: kdyby populace narůstala příliš rychle, stimul k vynálezům šetřícím práci by byl slabší. Jiná představitelná souvislost se týká prostorové mobility. Někteří autoři spatřují revolučnost průmyslové revoluce ve vytvoření volných pracovních trhů. To odpovídá představě „tranzice mobility“, podle níž předindustriální společnost formoval usedlý způsob života, zatímco industriální moderna se vyznačovala vysokou mírou migrace. Otázkou, jaké možné cesty vedly k obecně načrtnutému směru, se nyní budeme zabývat především ve srovnání západní společnosti a asijských společností.

K narození a úmrtí dochází v rodině, nikoli na pracovišti – i když jasně oddělení rodiny a podniku vytvořila až moderna. Chceme-li pochopit demografický přechod, musíme se pozorněji podívat na rodinné systémy. To zcela určitě platí pro narození, kterými se budeme zabývat nejdříve, ale možná i pro úmrtí. Velice zjednodušená představa o demografickém přechodu by mohla spočívat v tom, že pro minulost se odhaduje porodnost odpovídající možnostem lidského (tj. ženského) těla. Hrubá míra reprodukce (HMR) by pak byla asi šest (tedy šest dcer, respektive dvanáct dětí na ženu), jak se pozorovalo u Frankokanaďanů v 17. století a u novokřtěneckých hutteritů ve 20. století. Takové hrubé míry reprodukce se však v zemích takzvaného třetího světa ve dvacátém ani v devatenáctém století, aspoň podle dat, jež máme k dispozici, příliš nevyskytují. V Kostarice a ve filipínské vesnici, pro kterou máme data od počátku 19. století (graf 3), činí hrubá míra reprodukce v období 1800–1920 maximálně čtyři, většinou ale dvě až tři. Taková čísla byla normální i v evropských zemích kolem roku 1799 nebo 1800, a to jednak proto, že hodně žen bylo (ještě) neprovdáno, jednak proto, že ženy a muži v manželství neplodili tolik dětí, jak je fyzicky možné. Něco podobného platí i pro Čínu, jíž si evropské demografické či populační myšlení od Malthusových dob představovalo

**Demo-
grafická
a průmyslová
revoluce**

**Nižší úroveň
porodnosti**

jako protipól zdrženlivé Evropy – jako společnost, ve které všichni vstupují velice brzy do manželství a rodí se tolik lidí, že přebytečná populace pohltí veškerý technický pokrok. Jenže taková historická Čína nebyla: do manželství sice vstupovali (skoro) všichni, ale jednalo se převážně o sjednané sňatky, jež na rozdíl od sňatků evropských, které od středověku spočívaly na konsensu snoubenců, nebyly tolik spojeny s intenzivním sexuálním vztahem. V čínské patriarchální společnosti opírající se o stát se páry nespojovaly z vlastního rozhodnutí, nerozhodovaly samy, kdy chtějí děti, ba dokonce nemohly rozhodovat ani o tom, zda jejich děti mají přežít – míra porodnosti byla tudíž v Číně před demografickým přechodem nižší nežli v Evropě. Představa „přirozené porodnosti“, již potom v průběhu modernizačního procesu vystřídá „regulace porodnosti“, je proto zavádějící.

Porodnost jako sociální faktor

Porodnost není věc přirozená, nýbrž sociální. Závisí na tom, do jakých vztahů lidé vstupují a jak je utvářejí. Tradiční společnost (a tím i všechny nezápádní společnosti) si často mylně představujeme jako přesný opak naší současnosti. Vzhledem k tomu, že v zakládání našich párových vztahů hrají velikou úlohu emocionalita a svobodný výběr, domníváme se, že manželství v Evropě 18. století a ve třetím světě byla obecně sjednaná a spočívala na materiálním základu – nebo že tomu tak dosud je. Protože u nás používání běžných farmaceutických technik k zabránění početí představuje především u děvčat významný aspekt dospívání a přebírání odpovědnosti za sebe, domníváme se, že těhotenství v tradičních společnostech ani nepatřilo do okruhu toho, o čem by páry nebo ženy rozhodovaly samy. Z toho pramenící pochopitelný sklon představovat si předmodernu a mimoevropský svět jako negativ naší současnosti však stírá velké rozdíly mezi kulturami.

Možnosti kontroly porodnosti: I. stopping

Úroveň porodnosti před demografickým přechodem – na půli cesty mezi tím, co je biologicky možné, a tím, co se v moderně stává normálním – lze vysvětlit třemi způsoby kontroly porodnosti: jsou to *stopping* (zastavování), *spacing* (prokládání) a *starting* (zahájení). *Stopping* odpovídá modernímu plánování rodičovství, kdy lidé mají tolik dětí, kolik si přejí, a další už neplodí. V předmoderní společnosti je to jednak technicky obtížné, neboť bezpečné metody (kondomy, antikoncepční pilulky, přirozené plánování rodičovství) nejsou ještě vyvinuty a běžné metody (kojení a *coitus interruptus*) ne vždy fungují. Na druhé straně je vzhledem k vysoké dětské úmrtnosti také sporné, zda má *stopping* při dosažení „cílového počtu dětí“ vůbec smysl. Kdy nastoupil *stopping*, bylo dlouho významným tématem bádání historické demografie. Už pro období kolem roku 1700 jsou doloženy rodiny ze švýcarských vyšších městských vrstev, jež měly jistý zájem na tom, aby své syny umístily například v městské radě, ale toho mohly dosáhnout jen u omezeného počtu dětí. Možná tu sehrává roli také kalvinismus jako náboženský směr kladoucí důraz na osobní odpovědnost jednotlivce. Ve většině evropských regionů však došlo k poklesu porod-

nosti, jehož původ lze spatřovat ve *stoppingu*, teprve ve druhé polovině 19. století. Ačkoli byl tento proces (v princetonském projektu) důkladně probádán na základě dat k relativně velkým geografickým jednotkám, nejsou jeho výsledky jednoznačné. Někteří autoři argumentují tím, že nelze najít tvrdé, měřitelné ekonomické stimuly, a proto se jedná o „ideacionální“ proces, tedy o ireverzibilní rozšíření ideje, v té době pro evropskou mentalitu nové, že lze i přestat plodit děti. Z toho vyvozují, že pro dnešní země třetího světa je nesmírně důležité, aby se v nich namísto regulace realizovaly populačněpolitické programy podporující myšlení, které považuje porodnost za něco ovladatelného, a zároveň šířící metody moderní medicíny. Jiní autoři na základě jemněji diferencovaných dat (v Prusku: zemské okresy místo vládních obvodů) zjistili, že zaměstnanost žen, přítomnost učitelů a úroveň příjmů jsou velice dobře prokazatelné ekonomické veličiny, jež měly vliv na pokles evropské porodnosti. V tomto pohledu vychází porodnost zásadně z potřeb rodičů, které se v průběhu vývojového procesu prostě mění: gramotné ženy mají lepší podmínky pro získání lépe placené práce, každé další dítě pak znamená zřeknout se příjmu. Nějaké propagování plánovaného rodičovství je tedy buď zbytečné, nebo odporuje potřebám rodičů.

Druhá možnost kontroly porodnosti je *spacing*. Starší bádání ho skoro nepovažuje za variantu kontroly porodnosti, podle něj je důležitý pouze *stopping*. Delších intervalů mezi porody se obvykle dosahuje hlavně nepříliš spolehlivými antikoncepčními metodami, především kojením a přerušovanou souloží (*coitus interruptus*). Z dotazníkových šetření víme, že druhá metoda byla kolem roku 1900 značně rozšířená v berlínských a londýnských dělnických rodinách. Lékaři ji nedoporučovali: lékařský přístup k zabránění početí se již tehdy orientoval na pohlavní akt zahrnující mužské vyvrcholení, jež bylo třeba neutralizovat metodami zaměřenými na ženské tělo a vyžadujícími si přípravu a plánování (např. pesar). Dotazníkové akce ukazují, že sexualita ve spíše tradičním, předburžoazním prostředí nemusela takovým buržoazně lékařským představám nutně odpovídat; na druhé straně běžná manželská sexualita zanechává v pramenech tak málo stop, že o jejích praktických aspektech lze jen stěží říct něco jistého.

V mezikulturním srovnání se rozdíl projevů zřetelněji: nízká porodnost typická pro čínskou rodinu 18. a 19. století kontrastuje se západní Evropou, kde manželství v podstatě nejenže nebylo předběžnou podmínkou pro pohlavní život, nýbrž naopak pohlavní život představoval ústřední část manželského života. Když čteme duchovní a světská morální kázání 19. století, zdá se nám, že západní Evropu utvářela „viktoriánská“ a sexualitě nepřátelská kultura. Ale je to dáno především tím, jak zárlivě se v této kultuře střezil přístup do manželství a jaké pohoršení vyvolávalo chování těch, kteří se ubírali oklikami. V manželství jako takovém to vypadalo jinak. Ve srovnávání Východu a Západu je nápadné, že k aktivnímu,

2. spacing

Porodní intervaly v mezikulturním srovnání

úspěšnému životu v západní Evropě nepatřil jen dům a dvůr (nebo živnost a povolání) a manželství, nýbrž i to, že dokud to bylo biologicky možné, rodily se v manželství děti. Kolik jich bude, o tom mohli sezdaní mužové a ženy rozhodovat sami; do jejich sexuálního života jim nikdo nemluvil. V Číně tomu bylo jinak: konfuciánské učení doporučovalo pohlavní zdrženlivost, neboť muže příliš častá ztráta semene oslabuje. Především však nebylo na páru, aby rozhodoval, zda zplodí či nezplodí dítě. Byla to záležitost, o níž rozhodovala rodina (čítající více párů), a rodina v Číně a v Japonsku rovněž určovala, kteří nadbytečně zplození a nadbyteční novorozenci se usmrtí. To v Evropě bylo zabíjení dětí tabuizováno; místo japonského *mabiki* („protrhávání sazenic“) a čínského *ni jing* („utopit dítě“) tu byl všeobecně znám termín „nalezenec“. Špitály, především v katolické Evropě, přijaly kolem poloviny 19. století přes 100 000 odložených dětí, z nichž většina pocházela od sezdaných párů.

Kojení Cesta k delším porodním intervalům tedy vedla především přes *coitus interruptus* a manželskou abstinenci, a navíc tu existovala oklika přes zabití nebo odložení dítěte. Další významnou metodu *spacingu* představovalo kojení. Vzhledem k tomu, že pravidelné kojení potlačuje ovulaci, lze je skutečně považovat za antikoncepční metodu, ačkoli lékaři před jejím používáním varují a programy plánování rodičovství motivované populační politikou ji propagovaly jen zřídka. Kojení je jinak prostředek sloužící nejen tomuto účelu, ale především výživě dítěte. Zdá se, že se nepraktikovalo podle momentálního přání dítěte, nýbrž krajově různě (např. v severním Německu spíše dlouhodobě, v jižním Německu krátce). Extrémně vysoký počet dětí ve Švábské Albě souvisí s tím, že se tam obvykle nekojilo – děti krmili kaší z mléka a obilí, která se ze šetrnosti a se zhoubnými následky často připravovala na více dní dopředu. To vedlo k vysoké kojenecké úmrtnosti, jež se kompenzovala častějšími porody, změna v těchto horách nastala až ve 20. století díky kampani za kojení. Otevřenou otázkou zůstává, do jaké míry lze chování nekojících horalek a kojících Severoněmek interpretovat jako vědomou, nebo poloautomatickou, obecně běžnou strategii.

3. starting: Třetí významnou cestou k nízké míře reprodukce je vedle regulace porodnosti a porodních intervalů *starting*, tedy zahájení rodičovství. Evropa, zvláště pak severozápadní, se tradičně lišila od jiných regionů světa tím, že dospělí mohli zůstat svobodní. Brali se pozdě, mnozí do manželství vůbec nevstupovali. Britský matematik John Hajnal v 50. letech 20. století zjistil, že západně od spojnice Terst-Petrohrad (nyní tzv. Hajnalova linie) platil „evropský“, tj. západoevropský sňatkový vzorec: do manželství se vstupovalo později. Východně od ní tomu bylo (a je) jinak: v ruském sčítání lidu v 19. století se vždy výslovně zdůvodňovalo a vysvětlovalo, proč nějaký osmnáctiletý muž je oproti zvyklostem dosud svobodný („zmrzačený“, „ohavný“, „hloupý jako poleno“). Oproti tomu na Západě bylo zcela přijatelné staromládenectví nebo staropanenství. Částečně se

jedná o dědictví celibátu mnichů a jeptišek i diecézních kněží zavedeného již ve středověku. Od reformace se svobodný stav dostával pod stále větší tlak: byl podezřelý jako zbytečná forma života, za níž se tušily nepředstavitelné pohlavní výstřednosti; konkurovalo mu manželství sakralizované od Lutherových dob a ve světské oblasti se proti němu stavěl zákon „proti setrvávání osob ženského pohlaví ve stavu svobodném“. Avšak v katolických zemích, jako například v Irsku, sehrával náboženský a světský svobodný stav demograficky veskrze významnou roli. Také selské rodiny na kontinentu nezdědka umožňovaly i svobodným dětem zůstat na statku. To, že někdo zůstal svobodný, nevypovídalo bezpodmínečně o neúspěchu, mohlo se jednat i o vlastní volbu. To je odvrácená strana skutečnosti, že vstup v manželský stav se na Západě z církevněprávního hlediska zakládal zásadně na konsensu páru, a nikoli na nějaké smlouvě mezi rodinami (ač na to starší příbuzní pohlíželi kriticky). Římskokatolická církev už v raném středověku přesunula – spekovalo se, že z ekonomických důvodů – uzavírání manželství z kompetence příbuzenstva do rukou páru, povýšila manželství na svátost a zakázala sňatky mezi příbuznými. Navíc instituce věna, oproti ceně za nevěstu rozšířená v Africe, upravovala v Evropě, ba na celém eurasijském kontinentu, ekonomické rodinné vztahy. To znamená, že nově založená manželství byla materiálně posílena ze strany nevěstiny rodiny a nabývala v nich na vážnosti zejména žena. Cena za nevěstu naopak znamená, že rodina, které bude podřízena a pro niž bude pracovat, považuje ženu za zboží, za objekt vysoké ceny, a že ji proto musí od jejího otce odkoupit. Západní Evropa byla tedy již od středověku regionem, kde páry a ženy zaujímaly vůči příbuzenstvu a otcům relativně silnou pozici.

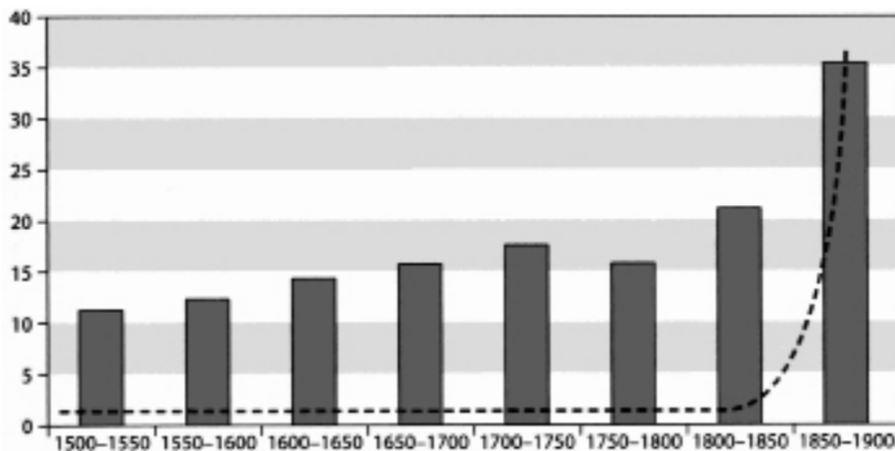
K evropskému sňatkovému modelu nepatří jen možnost zůstat svobodným, ale i pozdní sňatek. „Pozdní“ znamená, že průměrný sňatkový věk činil zpravidla minimálně dvacet pět, často třicet i více let. Tak byl mezi pubertou (často až v 17 nebo 18 letech) a prvním porodem časový úsek, který výrazně redukoval možný počet dětí. K typickému životu mládečků a děvčat patřila fáze dospívání, kdy jako učni, pacholci nebo děvečky pracovali pro jiné domácnosti nebo podniky. Pro toto období zpravidla neexistoval žádný výslovný zákaz uzavření manželství, ale sňatkem se služební poměr obvykle rozvázal, a proto nemělo smysl vstupovat do manželství příliš brzy. Rozumnější bylo naspořit si ze mzdy, protože sňatek měl zásadní význam pro postavení páru v systému sociální podpory. V západní Evropě se očekávalo, že sezdaný pár dokáže uživit sebe a své děti. Jestliže se mu to nepodařilo, nepřipadal už na obtíž rodičům muže nebo ženy, nýbrž obci, a proto se leckde občas pokoušeli bránit dolním vrstvám v uzavírání manželství. Zakládání vlastní domácnosti vstupem do manželství, čelední služba a existence chudinské péče ze strany obce, nikoli rodiny, jsou tedy klíčové prvky vysvětlující evropský sňatkový vzorec. Tento vzorec kontrastuje s asijskými formami rodiny, v nichž změny sňatkového chování byly strategickou reakcí na nedostatek: v Číně

Starting:
sňatkový věk

a Japonsku například zůstávalo mnoho mužů svobodných, protože poměr pohlaví byl vychýlen usmrcováním dětí. Velké komplexní rodiny v Indii nezářka rozhodovaly o tom, že se někteří muži žijící pod jejich střechou neožení nebo že se bratři budou dělit o jednu ženu. Sňatky nefungovaly jako demografická regulační veličina pouze v Evropě, speciálně evropské však byly sociální formy samostatnosti rodin a mimorodinného pracovního trhu.

Migrace Na tomto místě se můžeme zamyslet na tím, zda by součástí světových dějin „demografické revoluce“ neměla být také migrace (srv. též kap. „Migrace v kontextu globalizace, kolonialismu a světových válek“ ve svazku 6). Migrace projevující se kolonizací a obchodem, otroctvím a výzkumnými expedicemi je zjevně již v 18. a 19. století významným aspektem globalizace ve smyslu sjednocování světa. Že nadto svým dílem přispěla k úniku z „malthusiánské pasti“, lze demonstrovat spíše na americkém než na anglickém hospodářském růstu: zvýšené nasazení vstupů (tedy růst, aniž se zvýší technická efektivita) bylo možné tam, kde existovala kombinace velkých přírodních zdrojů v podobě půdy a přicházejících a rychle se reprodukcujících lidí – americké dějiny se vykládaly jako dějiny „hranice“ (frontier), tedy hranice osídlení posunující se na západ. Už v 18. století si Benjamin Franklin povšiml vysoké porodnosti u amerických osadníků; imigrace a fertilita byly tedy paralelní procesy.

Migrace jako vyrovnávání tlaku? Sporné je, zda emigrace a úmrtnost byly podobně dvěma stranami jedné mince, takže migrace by se dala interpretovat jako jakési celosvětové vyrovnávání demografického tlaku. Odcházelo se především z míst, kde jinak hrozila smrt hladu? Například v případě Irska, kde plíseň bramborová v letech 1845–1849 zničila celou úrodu brambor a následkem toho umíraly statisíce lidí a další statisíce se vystěhovaly, tato interpretace vyhovuje – i když možná nikoli zcela, neboť pro irské drama nebyl rozhodující nepoměr populace a množství potravin, nýbrž chybějící kupní síla a tržně radikální politika britské vlády, která za hladové katastrofy nezastavila export obilí z Irska. Na druhé straně hlad jako standardní vysvětlení emigrace byl například v německých zemích (v 18. století se do Ameriky vystěhovalo asi 100 000 osob, v letech 1820–1920 5,5 milionu) mnohem spíše sociální konstrukcí než odrazem reality. Německé úřady, vlády a osvícení sociální teoretikové si nechtěli připustit, že odchod poddaných, spadajících pod státní péči, svědčí o politickém selhání státu, o špatném hospodaření, hladu a „přelidnění“. Zrodila se tak konvenční interpretace vystěhovalectví do Ameriky jako katastrofy, příběhu svedení a strasti, v němž zůstalo neodhaleno, do jaké míry vystěhovalectví do Ameriky souviselo s odůvodněnou přitažlivostí Nového světa a se splněním životních plánů milionů. Takový příběh dodnes podává největší německé muzeum vystěhovalectví v Bremerhavenu (Deutsches Auswandererhaus), které napodobuje známé mosazné dlažební kameny na paměť obětí holokaustu („Stolpersteine“) a obklopuje se kameny, do nichž je vyraženo jméno

Graf 4: Míra migrace v Evropě, 1500–1900 (podle Lucassen/Lucassen 2009)

vždy jednoho vystěhovalce – naše vzpomínková kultura si vyžaduje oběti, ignoruje miláčky Štěstěny, pomíjí to, co je navzdory své mimořádnosti normální, všednost toho, co my, dnešní lidé žijící v jistotách, považujeme za obrovský krok do nejistoty.

Jestliže se proto na vystěhovalectví pohlíží příliš zřídka jako na účast na trzích s půdou a pracovních trzích, což v 19. století nebylo zhora ničím zásadně novým, je potom představa „migračního přechodu“, velkého zlomu mezi usedlou předmodernou a mobilní modernou zcela zavádějící? Na tuto otázku je třeba dát dvě odpovědi – jednu kvantitativní a jednu vztahující se na systémovou logiku migrace: v kvantitativním, množstevním pohledu se zřejmě již upustilo od starší představy založené na teorii modernizace, podle které byly předmoderní společnosti v Evropě i mimo ni imobilní. Namísto toho nejenže se dějiny migrací dnes považují (a právem) za dějiny světa, nýbrž také (což je už poněkud problematické) dějiny světa za dějiny migrací – jako by je vždy a všude stejnou měrou utvářely migrace, jako by pro určité epochy a regiony nebylo charakteristické či zajímavé též setrvávání na místě nebo si nevyžadovalo aspoň vysvětlení. Aktuální odhady míry evropské migrace od 16. století nabízejí značně diferencovaný obraz. Zahrnují přeshraniční emigraci a migraci, námořníky a vojáky i migraci z venkova do měst. Co (bohužel) chybí, je takzvaná mikromobilita, tedy migrace mezi menšími místy. I to by bylo významné téma, neboť starší bádání ještě vycházelo z toho, že například typická předmoderní francouzská vesnice představovala genetický izolát, v němž se příbuzenské vztahy omezovaly na sousedstvo. Tyto izoláty podle tohoto staršího bádání prolomila až modernizace. I bez přihlédnutí k těmto mikromigracím graf 4 ukazuje, že míra migrace v Evropě (na hlavu obyvatelstva) sice

Světové dějiny jako dějiny migrací?

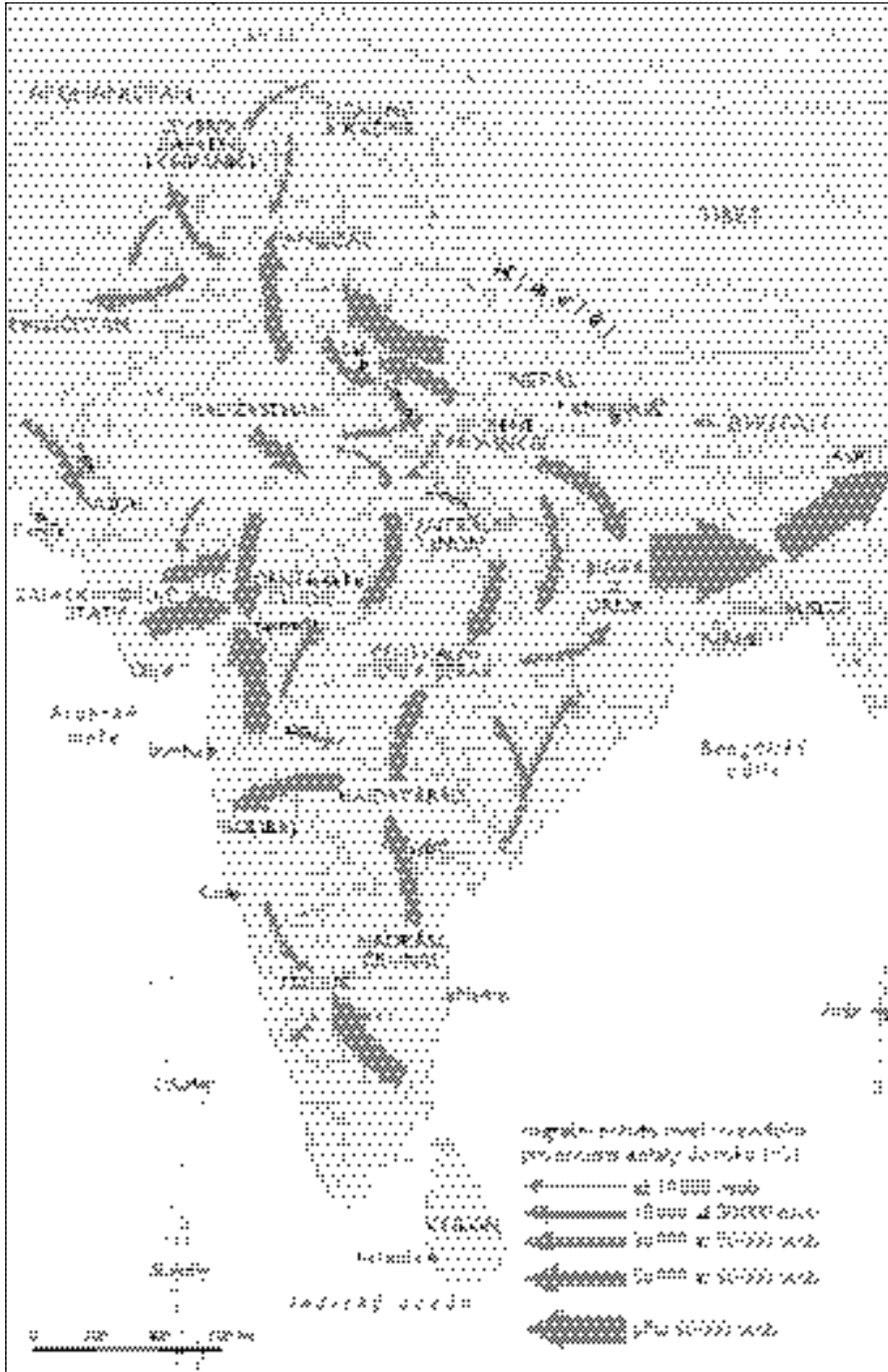
už v raném novověku nebyla řádově pod mírou 19. století, ale že stará teze o vývojových přechodech prostorové mobility (*mobility transition*; vyznačena jako přerušovaná čára) není zcela mylná. Zdvojnásobení míry migrace v pozdním 19. století však začíná na obecně dost vysoké úrovni. V Nizozemí, tedy v centru západoevropského úniku z „malthusiánské pastí“, dosáhla míra migrace už kolem roku 1600 na 70 procent, a to především kvůli silné urbanizaci a rozmachu mořeplavby.

Přesto migrace – na rozdíl od narození a smrti – zůstává zpravidla menšinovým jevem. Dějiny migrací by se tedy měly především zabývat vysvětlením pozoruhodně většiny žijící v určitých kulturách a epochách usedlým způsobem života. Následující mapka nabízí dobrý příklad sklonu současného výzkumu vidět vždy a všude migraci. Na základě dat sčítání lidu v roce 1931, a tím vztaženo na ročníky narozené od sklonku 19. století, vidíme na mapce počty indických mužů pocházejících ze sousedících provincií. Ve významných světových dějinách migrací Dirka Hoerdera *Cultures in Contact* ji najdeme v pasáži o indických migračních systémech 19. a počátku 20. století, která sahá od sňatkové a porodní migrace až po migraci do průmyslových středisek (Bombaj, Kalkata) a na zemědělské plantáže (čajovník, kaučukovník, kávovník). Pointa mapky se však skrývá v tom, že vzhledem k početnosti indické populace jsou čísla skrývající se za šipkami – odhlédneme-li od průmyslových center Bengálska a plantážního regionu Ásámu – ve skutečnosti nepatrná. Hoerder rovněž nezamlčuje, že migrace (v roce 1891, respektive 1931) mezi provinciemi činila rovná tři procenta a mezi distrikty jedenáct procent populace, takže byla snad i pod evropskou úrovní 17. století.

Čím to bylo? Vnitřní migrace je v Indii dodnes vzácná a převážně ženská, vede na krátké vzdálenosti a nemá stoupající tendenci. Odpovědi nacházíme především v etnografickém výzkumu současné Indie. Začneme tím nejpodivnějším aspektem indické kultury: kastovnictvím, jež, jak známo, vytváří především ve společném stravování a ve sňatcích bariéry mezi určitými rody, džáti, a je základem skupinového vědomí, které se nezřídka vybíjí násilně. Rozhodující zde není ani tolik s ním v celé Indii spojené pojetí hierarchie, čistoty a sociálního odstupu, například skutečnost, že všude lze potkat bráhmany, kšatrije atd. a že tyto čtyři varny neboli „barvy“ si prostě nejsou sociálně rovné, nýbrž extrémní vztah k místu jednotlivých, oněm „barvám“ přiřazených rodů neboli džáti. Džáti si lze představit jako skupinu rodin, jež své jméno a funkci získala na základě svého postavení v tom či onom království a je v rituálním, částečně ale i v ekonomickém vztahu s ostatními místními džáti. Příslušníci různých kast spolupracují, a tudíž neexistuje žádný pracovní důvod vyhýbat se místům, kde není zastoupena vlastní kasta – ačkoli ta může především ve velkoměstě pomoci. Kastovní status může migracemi zaniknout, což za koloniálních dob představovalo pro mnohé vystěhovalce na Mauritius nebo do jižní Afriky značný problém – jiní to naopak s úlevou uvítali. Je ovšem velice

Usedlý
způsob
života jako
předmět
bádání

Indie: kasta
a kolektivní
status

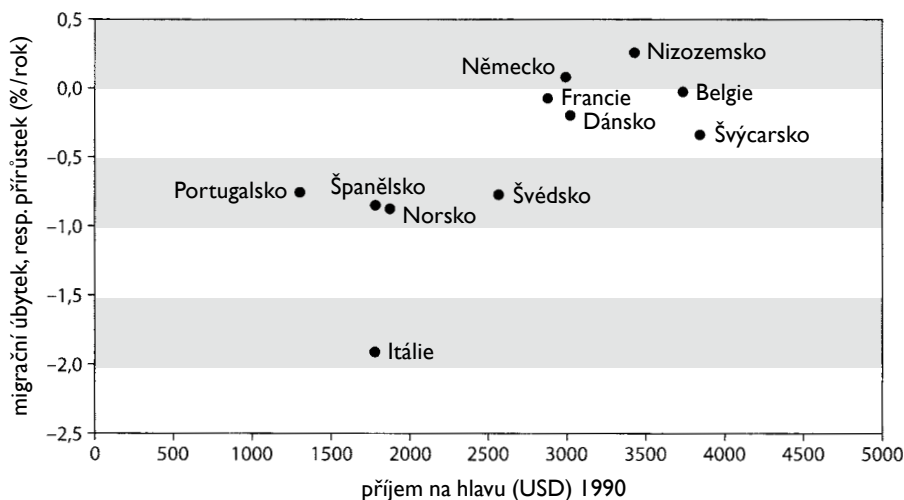

Migrace mezi indickými provinciemi na počátku 20. století

nutné, aby si džáti mezi sebou kolektivně vyjednaly své sociální postavení. To má nesmírný dopad na formy sociální mobility a na nabídku práce. Sociální mobilita v Indii dodnes z podstatné části probíhá sanskrtizací na úrovni džáti, tedy kolektivním přebíráním modelů chování vyšších kast. Nižší kasty v dnešní době například stále více přebírají praxi lepšího zacházení s chlapci a nevyhýbají se ani selektivní interrupci plodů ženského pohlaví, která byla zpočátku rozšířena pouze ve vyšších kastách. Kolektivní lokální vyjednávání určuje také mzdy v zemědělství, jež se mohou místně značně lišit. Migrace se však v tomto případě nevyužívá ani se jí tyto rozdíly nekompensují. Vyjednávání navíc také určují, kolik práce bude nabídnuto. Práce pro jiné je úzce spojena s kolektivním statutem. V Gudžarátu v severozápadní Indii se prováděl výzkum v místech, kde mladí mužové, třebaže by nutně potřebovali vydělávat peníze, ke zlobě otců a dědů okázale zevlují na návsi, aby demonstrovali svůj status. Když už pracují pro jiné, potom tak, aby tento vztah závislosti nebyl na veřejnosti patrný, tedy radši jako naturální pachtýři, v žádném případě jako zemědělství dělníci. Mít vlastní zemědělský podnik – přestože skoro všichni rolníci pracují také pro jiné a zaměstnávají externí dělníky – má ve společnosti, ve které záleží na vzájemném kolektivním demonstrování statusu, vysokou hodnotu. Naopak členové nižších kast prostě nechápou, proč by měli pro příslušníky vyšších kast aktivně a bez dohledu pracovat, zatímco oni zahálejí. Skutečnost, že práce a tím i pracovní migrace mají kulturní význam, se odráží též na sňatkové mobilitě, jež v Indii zahrnuje především ženy: ženy se v Gudžarátu stávají prestižním předmětem výměny mezi rodinami, přičemž ústřední bod vyjednávání vždy spočívá v tom, že ve své budoucí rodině budou pracovat jen v domácnosti, tedy že nevstoupí na pracovní trh. Indický rodinný systém *joint family* – se syny zůstávajícími s rodiči a bratry, s dcerami, které se odstěhovaly, ale nevstupují na pracovní trh – tedy rovněž odpovídá indické usedlé kultuře. Kulturní vysvětlení nízké míry migrace a navíc nepatrného projevu toho, co ekonomové chápou pod pracovním trhem, se tedy jeví zcela věrohodné a ve srovnání se Západem vyvstává otázka, proč (a odkdy) práce pro jiné a na jiných místech se v něm nestřetává s nutností demonstrace statusu.

Provázané
trhy
a nesvobodná
práce

Další vysvětlení, jež by mohlo přispět k vysokému cenění práce v samostatných rodinných podnicích, se týká právní stránky pracovních vztahů. Většinu migrace v ještě koloniální Indii lze charakterizovat jako nesvobodnou práci (kuliové). Ta obsahuje dva aspekty: Zaprvé migrace z vesnice na vzdálenou plantáž nevedla z jednoho pracovního trhu do druhého, nýbrž z rodinného systému, který své členy podroboval zejména kvůli sňatku značnému finančnímu tlaku, do systému vícenásobné závislosti na zaměstnavatelích, již byli současně poskytovateli úvěru, prodejci potravin a domácími pány. Takové *interlocking markets* omezovaly volnost pohybu těch, kdo v nich pracovali. Zadruhé britská koloniální moc práci cíleně

Graf 5: Čistá migrace a reálný příjem v západní Evropě, 1900–1909 (HDP podle Maddison 2001, čistá migrace vlastní propočtení podle Mitchell 1998)

konstruovala jako nesvobodnou: otroci sice dostali v roce 1855 svobodu, v roce 1865 byl však zákonem o trestném porušení smlouvy (*criminal breach of contract act*) zaveden systém pracovních vztahů, který oproti dekriminlizaci pracovní mobility vybojované v Anglii učinil z opuštění pracoviště trestný čin a byl zrušen až v roce 1935. Setrvání na daném místě je tedy dáno i veskrze politickou, legislativní konstrukcí.

Vraťme se ale k otázce, zda lze migraci integrovat do demografického přechodu jako systém vyrovnávání tlaku. Kdyby tomu tak bylo, Západ by musel v růstu populace mimoevropských zemí vidět nebezpečí, že bude zaplaven migranty – je to postřeh, jenž silně ovlivňoval ekologický a populačněpolitický diskurs asi od 70. let 20. století. Oproti tomu současný historický migrační výzkum považuje představu (neoklasické) mainstreamové ekonomie, která tvrdí, že se migranti orientují podle rozdílu reálných mezd, za nedostatečnou, tedy „ekonomistickou“. Posměváčci se ptají: Jestliže se z jedné země vystěhovalo pětkrát víc lidí než z druhé, znamená to, že je ta země pětkrát chudší? Graf 5 ukazuje míru (čisté) migrace a reálných příjmů v západoevropských zemích na počátku 20. století. Zjevně tam vskutku existovala nikoli bezvýjimečná, ale přesto lineární souvislost mezi reálnou mzdou a čistou migrací. Podobné grafy pro Indii ještě i pozdního 20. století však takovou souvislost nevykazují. Její existence tedy závisí na historických podmínkách. Charakterizuje hloubkovou dimenzi západních společností, totiž jejich orientaci na pracovní trhy zakládající se na evropském sňatkovém vzorci.

**Migrace
a příjmové
rozdíly**

Průměrná
délka života

Nyní se podívejme na druhou stránku demografického přechodu: na úmrtnost. Přechodový model vyvolává očekávání, že zejména ve vysoce vyvinutých společnostech západní Evropy vzrostla průměrná délka života relativně brzy, dříve než třeba v přelidněné východní Asii, kde k „přechodu“ došlo až ve 20. století. Malthus považoval zejména Čínu za protipól Evropy: zatímco pozdní a na ekonomické tlaky orientované sňatky držely jako preventivní zábrana (*preventive check*) růst evropské populace v šachu a zabraňovaly hladomorům, tedy pozitivní zábraně (*positive check*), vedla v Číně praxe uzavírání sňatků k přílišné hustotě populace, nízkým mzdám a vyšší úmrtnosti. Nové bádání jak v Evropě, tak v Asii však tuto představu vyvrátilo. Úmrtnost v Evropě a Asii se v hrubých rysech držela přibližně na stejné úrovni, průměrná délka života všude více nebo méně stoupala (ovšem s výrazným spurtem západní Evropy kolem roku 1900) a zajímavé rozdíly spočívaly spíše v tom, koho v nějakém místě nebo rodině zasáhla nějaká situace tvrději, než v rozdílech mezi kontinenty.

Disease
environment

Dějiny mortality jsou většinou přírodní věda, ryzí biologie, jež kauzálně předchází historii lidstva. Fertilita je sociální; to, co je na ní biologického, vyplývá ze vztahů mezi lidmi. Mortalita je oproti tomu dána vztahem mezi lidmi a mikroorganismy. Ústředním pojmem je zde *disease environment*, tedy spektrum nemocí v určitém prostoru. Starý svět představoval velký *disease environment*, ve kterém volně cirkulovaly mor, chřipka, neštovice a cholera. Evropané, Arabové a Asiaté si tedy vytvořili prostorově prospěšnou imunitu. Subsaharská Afrika, zejména západní Afrika, se oproti tomu skládala z mnoha uzavřených „prostředí nemocí“. Ten, jehož tělo se vypořádalo s angolskými mikroorganismy, mohl přesto zemřít, jakmile se dostal do kontaktu s mikroorganismy guinejskými. Velké riziko úmrtí proto představoval především transatlantický obchod s otroky. Amerika byla ostatně po tisíciletí izolovaná od Evropy – což mělo v raném novověku katastrofické důsledky.

„Epidemiologický
přechod“

Jedním ze zásadních procesů 19. století byl „epidemiologický přechod“, přesun příčin úmrtí od nemocí z hladu k nemocím degenerativním. Svědčí to o lepší výživě, tedy o ekonomickém růstu, který se značnou měrou zakládal na růstu produktivity zemědělství a dlouhodobě se projevil v delší době života. Hlad však nepředstavoval ve všech částech světa stejný problém a pokrok ve výživě rozhodně neprobíhal lineárně. Vytvoření trhů bylo sice významným základem pro ekonomický růst, ale tento fakt se na lidském těle projevoval jen velice pomalu, a to ze tří důvodů: trhy zaprvé zajímá pouze to, čeho je zrovna nedostatek. Za industrializace to nebyly pracovní síly, nýbrž stroje. Nejdříve tedy rostly kapitálové výnosy, teprve později se zvyšovaly mzdy, tělesná výška a délka života. Zadruhé byly mzdy zvláště vysoké tam, kde se vyrábělo zvláště efektivně – tedy ve městech. V nich stály továrny, jež poutaly množství lidí, a města měla rovněž největší intenzitu obchodu a dopravy. Právě z těchto důvodů

byla také obzvláště nezdravá; rostla, neboť imigrace přesahovala převís mortality. Zatřetí mohlo vytvoření trhů s potravinami rovněž znamenat, že potraviny se prodávaly do koupěschopných měst a na místní konzumenty se nedostávalo – je to úkaz, který se projevil při posledním velkém indickém hladomoru v roce 1944.

V západní Evropě, zvláště v majetnických společnostech její severozápadní části, byla nadto majetková nerovnost nesrovnatelně výraznější než v Asii, kde zejména v Číně základ společenské autority představoval stát, nikoli majetek. Západoevropské chudinství se nezaměřovalo ani tolik na ochranu čtených nemajetných, nýbrž na strukturální oběti úmrtnosti ve společnosti zbudované kolem nukleární rodiny a jejích živitelů: na vdovy a sirotky. Hladomory proto mohly až hluboko do 19. století smrtelně postihnout zvláště dolní vrstvy. Zato v Číně se císařský stát staral jak o ochranu rolníků před zadlužením a ztrátou majetku, takže se nevytvořila široká vrstva nemajetných, tak o vytváření dostatečných zásob zabraňujících hladovým krizím mnohem více než v Evropě. Od větších a komplexnějších asijských rodin se rovněž dalo očekávat, že své členy ochrání před ekonomickou nouzí. Jenže tak tomu nebylo: komplexní rodiny existovaly i v Evropě, ale s chybějící podporou patriarchálního státu nemajetným málo pomáhaly. Pokročilé čínské lékařství lidem ostatně nabízelo možnosti, jež mohly život podstatně prodloužit, jestliže se o to snažili. Naopak ty, o které se nechtěli dále starat, v Číně hned po narození přenechali smrti. V Číně byla smrt tudíž sociálním jednáním, hygienou a zabíjením dětí podstatně více v lidských rukou, zato v Evropě byla spíše pasivně trpěným důsledkem neexistence hmotných statků.

V popředí dlouhodobého růstu průměrné délky života stojí vedle lepší výživy také boj proti šíření nález. Ani to není nijak přímočarý historie. Přejchod k moderně byl nejdříve spojen s vytvářením států, zejména na Západě celého systému vzájemně si konkurujících států. Byly tu snahy postihnout protiklad mezi Čínou a Západem pojmovou dvojicí světová říše – světový systém. Čínská „světová říše“ a izolované Japonsko si vystačily s relativně nepočteným vojskem, ale Evropané na svých taženích neustále promíchávali lidi a mikroby. Také objev nových světů znamenal pro objevitele a objevené stále znovu konfrontaci s novými nemocemi. Jejich potírání prošlo třemi velkými fázemi: od očkování přes zdravotní reformu po laboratorní medicínu – nebo institucionálně od státu přes městskou obec po nemocnici. Proti pravým neštovicím se v Číně očkovalo už v 17. století. Úmrtnost na neštovice se v mnoha zemích (v Egyptě, čtených evropských státech, na Jamajce) podařilo podstatně snižovat teprve od sklonku 18. století očkováním vakcínou z kravských neštovic, již aplikoval britský lékař Edward Jenner. Očkovací kampaně si vyžadovaly (a vyžadují) státní struktury; jestliže očkování nezahrne většinu obyvatelstva, je vzhledem k rozšíření původců neúčinné.

Majetnická společnost a smrt

Boj proti šíření nález

**Zdravotní
politika
ve městech**

O tom, že hospodářský pokrok probíhal především v nezdravých městech, jsme se už zmínili. Vzhledem k tomu, že se lidé v moderní třídní společnosti nemohli vzájemně vyhýbat, nabyly koordinační problémy mezi chudými a bohatými dosud nepoznaného rozměru. Komunálním správám v Evropě se teprve ke konci 19. století podařilo zlepšit podmínky městského životního prostředí natolik, že epidemie, například cholery, už neohrožovaly celá města. Obzvláště důležitá zde byla voda. Pitná a odpadní voda musely téct v odděleném systému „tepen“ a „žil“, na který se zas museli napojit všichni obyvatelé – tato síť se nedala provozovat soukromě. K provádění správné městské zdravotní politiky nebylo třeba opírat se o správné vědecké teorie. Někteří západní lékaři zastávali ještě na sklonku 19. století teorii miasmát, podle níž za choroby mohou škodlivé výpary, jiní se už přikláněli k názoru Roberta Kocha, že rozhodující je tu nákaza bakteriemi. Potírat škodlivé výpary mohla být správná strategie, například po londýnském Velkém zápachu v roce 1858, kdy Temže tak zapáchala, že okna v zasedacích síních Dolní sněmovny museli zakrýt vlhkými prostěradly. Správná cesta ale nebyla ve vlhkých prostěradlech, nýbrž ve vybudování již dávno potřebné městské kanalizace, na kterém se tehdy usnesli. Když byla v roce 1892 zavlečena do Hamburku cholera, rovnou se prosadila Kochova moderní mikrobiální teorie. Karanténní opatření na ochranu domácích před domnělými přenašeči z východní Evropy však ve městě s tak velikou sociální nerovností, ve městě, v němž chudí stále ještě pili splašky bohatých, pomáhala málo. Rovněž nemocnice, ve kterých se soustředila lékařská odbornost – ale i nebezpečí nákazy – pomáhaly až později. Až do počátku 20. století byly spíš kontraproduktivní; teprve později si pacient mohl být aspoň napůl jist, že jestliže se dostane do nemocnice s určitou nemocí, také na ni zemře, a nikoli na něco, čím se nakazil až tam. Vzhledem ke značné neúčinnosti moderní laboratorní medicíny se v době poklesu evropské úmrtnosti v 19. století usuzovalo, že za tento pokles lze vděčit právě lepší výživě, tedy ekonomice, a nikoli medicíně. Možné to je, avšak srovnání s východoasijskými zeměmi a jejich kulturou péče o tělo ukazuje, že čistotou a převařenou vodou se nákaze dalo zabránit i v předmoderních podmínkách.

**Posun
délky života**

Přes úmrtnost novorozenců se dostáváme k dalšímu velkému procesu změny, který opět probíhal celosvětově, avšak nejednotně: k prodloužení délky života. Lidé při narození sice nebyli (a nejsou) izolováni od mikroorganismů, ale od všeobecné ekonomické situace. V období kolem roku 1800 člověk přicházel na svět za biologických nebezpečí a poté se během dětství dostával do oblasti rizik socioekonomických. Umíral typicky buď krátce po narození (kdy byla úmrtnost nejvyšší), nebo někdy během dalšího života, který byl jak pro desetileté, tak pro třicetileté i šedesátileté v zásadě nebezpečnější než dnes. Smrt se tedy ještě nesoustředila na vysoký věk jako v současnosti. Její rytmy také jako dnes neovlivňovala

medicínská racionalita, lékařská rozhodnutí o tom, jaké operace se lze ještě odvážit a zda se určitá léčba ještě vyplatí. Jakmile člověk odrostl biologickým nebezpečím raného dětství, rytmy smrti byly dány spíš převážně ekonomickým stresem a tím, jak se jej po celé dospívání a dospělost dařilo sociálně tlumit. Toto pozorování, že s dospíváním je spojen přechod od biologických k socioekonomickým nebezpečím, však ani dnes neplatí ve všech kulturách stejně.

Demografie a dějiny světa

Na závěr můžeme uvažovat o tom, zda historická demografie dlouhého 19. století je vůbec součástí dějin světa. V jednom z nejvýznamnějších novějších pokusů o dějiny světa 19. století (Jürgen Osterhammel) se historická demografie vyskytuje jen polovičatě, jako dějiny smrti a lékařství, ale bez vztahu k fertilitě, tedy k sňatkům a rození. Svým způsobem je to oprávněné. Biologie, dějiny lidí a mikrobů, se stala globální už na počátku novověku. Nakažlivé choroby jako syfilis byly důsledkem velkého interkontinentálního sblížení; původci moru se už od středověku proháněli po celé Eurasii. V 19. století se i výživa stala světovou výživou: nikoli jen proto, že evropské dolní vrstvy se živily americkými brambory, ale i proto, že paroplavba dala vzniknout mezinárodnímu trhu s obilím. Ale teprve od poloviny 20. století lze říct, že i fertilita je světovou záležitostí. Kolem roku 1945 poprvé vzniklo, v reakci na fakt, že se Čína vymanila západnímu vlivu, něco jako světová rozvojová politika. Populační politika, zejména snaha urychlit v chudých zemích pokles porodnosti, byla (a je) její významnou součástí. Přechodové modely, vyvinuté ve 20. století v obavách z fertility rozvojových zemí, navazují na obraz sebe a druhého z počátku 19. století. Od Malthusovy doby chápala Evropa svou fertilitu jako umírněnou, racionální a prozíravou a porodnost těch „druhých“ jako bezbřehou, iracionální a nebezpečnou. Srovnávací přístup moderní historické demografie ukazuje, že leccos z těchto obrazů sebe a druhého se zakládá na mýtech. Ale i mýty jsou fakta. Mýty Evropanů o jejich plodnosti měly a mají důsledky, a proto představují významné téma bádání.

CHRONOLOGICKÝ PŘEHLED

Období	Afrika	Amerika
18. století	od roku 1713: britský monopol na prodej otroků do španělské Ameriky	Asi od roku 1700: novošpanělská vláda nad Texasem a Kalifornií; vytěžení brazilských zlatých a diamantových dolů
	1748: říše Oyo bitvou u Dahome na vrcholu moci.	1759: Velká Británie dobývá Québec z rukou Francouzů.
	1758–1783: válka mezi Francií a Velkou Británií o Senegal	1773: <i>Boston Tea Party</i> („bostonské pití čaje“): bostonští občané v přístavu shazují do vody bedny s čajem z lodí EIC 1776: Vyhlášení nezávislosti pozdějších USA
	1787: založena <i>Province of Freedom</i> v Sierra Leone, kde se měli usadit osvobození angličtí otroci; podnik ztroskotává. 1798: Napoleon Bonaparte dobývá Egypt	1788: ústava USA vstupuje v platnost

Východní, jižní, jihovýchodní Asie, Tichomoří, Austrálie	Přední a Střední Asie	Evropa (včetně Ruska)
1770: smrt posledního mughalského císaře Aurangzéba	1711/1716: Osmané dosahují úspěchu vůči Rusku, utrpí však územní ztráty vzhledem k Rakousku	1701–1714: válka o španělské dědictví
1739: šáh Nádír dobývá Dillí.	1722/1736: konec sáfíovské říše	1734: Voltaire: <i>Lettres philosophiques</i>
1756: Východoindická společnost (EIC) si podrobují další části Indie a vliv Francie, Portugalska a Nizozemí ustupuje. 1757: vítězství Britů nad bengálským navábem u Pálasí	1759: dynastie Čching poráží Oiraty; velké rozšíření čínsko-mandžuské říše	1740–1748: války o rakouské dědictví, vzestup Pruska 1756–1763: sedmiletá válka
1767: Barma dobývá Ajudthaju 1768–1775: James Cook v jižním Tichomoří	1768–1774: rusko-turecká válka končí těžkou porážkou Osmanů	1751/1772: Denis Diderot: <i>Encyclopédia</i> 1762: Jean-Jacques Rousseau: <i>Contrat social</i> 1774: vynález <i>spinning jenny</i> 1772–1795: dělení Polska
1788: založeno Sydney 1799: zrušení VOC 1799: vítězství EIC nad královstvím Maisúr	1796: obnovena perská říše pod vládou Kádžárovců	1783: ruská anexe Krymu 1789: začátek Velké francouzské revoluce 1791: ústavy v Polsku a Francii 1792: pád francouzské monarchie

Období	Afrika	Amerika
19. století	<p>1804/1809: Usmán dán Fodio zahajuje svatou válku a zakládá chalífát Sokoto</p> <p>1807/1808: Velká Británie a USA zakazují trh s otroky.</p> <p>1808: Sierra Leone se stává kolonií britské koruny</p> <p>od roku 1818: Šaka zakládá říši Zuluů</p>	<p>1783–1830: Simón Bolívar, jihoamerický bojovník za nezávislost</p> <p>1803: Francie prodává USA Louisianu</p> <p>1804: nezávislost Haiti</p> <p>od 1810: mexická válka za nezávislost</p> <p>1811–1830: zakládání států v Jižní Americe</p> <p>1812–1814: anglicko-americká válka</p> <p>1818–1888: zrušení otroctví v Latinské Americe</p>
	<p>od 1820: Egypt dobývá Súdán, boj Egyptanů proti Osmanům za nezávislost</p> <p>1830: Francie začíná dobývat Alžír</p> <p>1837: založena búrská republika Natal</p>	<p>1821: nezávislost Mexika</p> <p>1822: nezávislost Brazílie</p> <p>1823: oddělení Sjednocených provincií Střední Ameriky (Provincias Unidas del Centro de América) od Mexika</p> <p>1838/1841: rozpad této konfederace</p>
	<p>1840–1865: Francie dobývá Senegal</p> <p>1841: expanze Ibadanu do západní Afriky</p> <p>1842: založen Oranžský svobodný stát (uznán Brity roku 1854)</p> <p>1852: nezávislost búrské Jihoafrické republiky</p>	<p>1845: Texas začleněn do USA</p> <p>1846–1848: válka mezi USA a Mexikem</p>

Východní, jižní, jihovýchodní Asie, Tichomoří, Austrálie	Přední a Střední Asie	Evropa (včetně Ruska)
<p>1803–1805 a 1817/1818: druhá a třetí maráthská válka, následně rozpuštění maráthského svazu; rozšíření britského panství v Indii od 1816: rekrutování nepálských Gurkhů Velkou Británií</p>	<p>1804–1813: persko-ruská válka o Zakavkazskou oblast, územní ztráty Persie od 1804: osmanská říše bojuje proti povstáním v jihovýchodní Evropě 1811/1818: egyptsko-osmanské dobytí Arabského poloostrova</p>	<p>1803: „Reichsdeputationshauptschluss“ 1804: Napoleon císařem Francouzů 1805: Napoleon vítězí u Slavkova 1806: abdikace Františka II. jako císaře Německé říše 1806/1807: Hegelova „Fenomenologie ducha“ 1812: Napoleon táhne do Ruska 1813: bitva národů u Lipska 1815: Napoleon poražen u Waterloo 1815/1816: Vídeňský kongres</p>
<p>1824: britsko-nizozemská smlouva o rozdělení sfér vlivu v jihovýchodní Asii 1834: zákaz otroctví v britské koloniální říši 1839–1842: (I.) opiová válka Velké Británie proti Číně</p>	<p>1838–1842: (I.) anglo-afghánská válka</p>	<p>1830: založen řecký národní stát 1830: revoluce ve Francii, Belgii a některých německých státech 1830/1831: potlačení polského hnutí za nezávislost 1839: Belgie získává garanci hranic a nezávislosti</p>
<p>1842: Hongkong se stává významnou zónou volného obchodu 1842: Tahiti se stává součástí francouzské Polynésie 1850/1851–1864: povstání tchaj-pchingů v Číně 1853/1854: USA si vynucují „otevření“ Japonska 1856–1860: další anglo-francouzská válka za „otevření“ Číny 1857/1858: vzpoura sipáhů a další nepokoje vedou ke konci EIC a vlády Mughalů 1859: Kočinčina připadá</p>	<p>1839–1876: reformní fáze v osmanské říši 1853/1854–1856: v krymské válce bojují Velká Británie, Francie, Piemont a osmanská říše proti ruské expanzi především směrem do východního Středomoří</p>	<p>1848: revoluční nepokoje v rozsáhlých částech Evropy 1848: „Komunitický manifest“ Marx a Engelse 1848/1849: první německá národní shromáždění ve Frankfurtu nad Mohanem 1849: konec, resp. porážka revoluce 1859/1861: italský osvobozenec boj a založení Italského království</p>

Období	Afrika	Amerika
	<p>1864: Samuel Ajayi Crowther jako první Afričan vysvěcen na anglikánského biskupa v Západní Africe</p> <p>1869: otevřen Suezský průplav</p> <p>1874: Zlatonosné pobřeží (Ghana) se stává britskou kolonií</p>	<p>1860: Abraham Lincoln prezidentem Spojených států</p> <p>1861–1865: občanská válka v USA</p> <p>1864–1867: (2.) císařství v Mexiku</p> <p>1865: vítězství Unie nad Konfederací, formální ukončení otroctví</p> <p>1865–1870: válka Paraguaye proti Brazílii, Argentině a Uruguayi</p> <p>1866/1867: Kanada prvním britským dominiem</p> <p>1867: Rusko prodává USA Aljašku za 7,2 milionů dolarů</p> <p>1879–1883: ledková válka Chile proti Bolívii a Peru</p>
	<p>od 1880: „souboj o Afriku“</p> <p>1880/1881: 1. búrská válka</p> <p>1884/1885: Berlínská konference o Africe, na níž si Afriku rozdělily evropské velmoci</p> <p>1890: Eritrea italskou kolonií</p> <p>1892/1893: Francie dobývá Dahome</p> <p>1895: založena Francouzská západní Afrika</p> <p>1896: Etiopie odrazí italskou invazi u Aduy</p> <p>1899–1902: 2. búrská válka</p>	<p>1889: Brazílie republikou</p> <p>1898: americko-španělská válka</p> <p>1898: formální nezávislost Kuby</p>
20. století	<p>1906: dělení Maroka mezi Francii a Španělsko</p> <p>1910: vznik Jihoafrické unie</p> <p>1912: Itálie anektuje Libyi</p> <p>1914 – 1922: Egypt jako britský protektorát</p>	<p>1903: odtržení Panamy od Kolumbie (s pomocí USA)</p> <p>1904: <i>Roosevelt-Corollary</i>: USA si nárokují právo intervenovat v Latinské Americe</p> <p>1910–1920: revoluce v Mexiku</p> <p>1914: otevření Panamského průplavu</p>

Východní, jižní, jihovýchodní Asie, Tichomoří, Austrálie	Přední a Střední Asie	Evropa (včetně Ruska)
<p>od 1868: reformy Meidži v Japonsku 1874: Fidži kolonií britské koruny 1877: královna Viktorie „císařovnou Indie“</p>	<p>1865–1876: Rusko si podrobuje uzbecký chanát ve střední Asii 1877–1878: rusko-turecká válka 1878: Čína opět získává pod svou kontrolu Sin-ťiang (východní Turkestán)</p>	<p>od 1861: reformy v Rusku za cara Alexandra II. 1866: Prusko ve válce vítězí nad Rakouskem 1867: vychází první svazek Marxova „Kapitálu“ 1870/1871: německo-francouzská válka 1871: založení Německé říše 1871: povstání Pařížské komuny a založení třetí republiky ve Francii</p>
<p>1887: z dnešního Vietnamu a Kambodže vzniká kolonie Francouzská Indočína 1894–1895: čínsko-japonská válka 1895–1945: Tchaj-wan japonskou kolonií</p>	<p>1880: konec 2. anglo-afghánské války. Afghánistán nárazníkovým státem mezi Ruskem a britskou Indií</p>	<p>1882: Německo, Rakousko-Uhersko a Itálie tvoří Trojspolek 1888: Vilém II. německým císařem 1890: odstupuje Bismarck 1891: zahájena stavba transsibiřské železnice 1894: francouzsko-ruská aliance jako reakce na Trojspolek</p>
<p>1900/1901: boxerské povstání v Číně proti zahraničnímu vlivu 1901: australský Commonwealth (roku 1907 status dominia) 1904/1905: rusko-japonská válka o Koreu a Mandžusko 1911/1912: čínská revoluce a pád dynastie Čching 1912: vyhlášení čínské republiky se Sunjatsenem v čele</p>	<p>1907: Velká Británie a Rusko si do sfér vlivu dělí Persii, Afghánistán a Tibet</p>	<p>1904: britsko-francouzská „srdečná smlouva“ (<i>Entente cordiale</i>) 1905: revoluce v Rusku 1907: Rusko přistupuje k <i>Entente cordiale</i> 1914: zavraždění arcivévody Františka Ferdinanda v Sarajevu; začátek první světové války.</p>

SEZNAM VYOBRAZENÍ

- 28 Hrnčířská pec v Anglii (podle Allen 2009)
- 29 Hrnčířská pec v Číně (tamtéž)
- 51 Wattův parní stroj (Victoria and Albert Museum; http://www.vam.ac.uk/vastatic/microsites/hidden-treasures/html/steam_engine.html)
- 61 *Spinning jenny* (Wikimedia Commons)
- 80 Parní lokomotiva (Wikimedia Commons)
- 85 *Cotton gin* (Wikimedia Commons)
- 121 D. Diderot (Wikimedia Commons)
- 126 G. T. F. Raynal (Wikimedia Commons)
- 136 Voltaire (Wikimedia Commons)
- 155 Vídeňská dvorní knihovna (Wikimedia Commons)
- 157 Knihovna Kongresu (Library of Congress, <http://loc.gov/pictures/resource/highsm.11604>)
- 162 Klášterní knihovna v Admontu (Wikimedia Commons, foto: Jorge Royan)
- 173 Morseův telegraf (Cité des télécommunications, Pleumeur-Bodou, Wikimedia Commons, foto: Zubro, 2006)
- 182 Stránka z čínské encyklopedie (Wikimedia Commons)
- 193 Samuel Ajayi Crowther (Wikimedia Commons, foto: Ernest Edwards)
- 202 G. W. F. Hegel (Wikimedia Commons, foto: PD-Old)
- 205 I. Kant (Wikimedia Commons)
- 217 Dobové vyobrazení předparlamentu (Wikimedia Commons)
- 228 F. Engels a K. Marx (Wikimedia Commons)
- 233 J. S. Mill (Wikimedia Commons)
- 253 Francisco de Goya (Wikimedia Commons)
- 255 Caspar David Friedrich (Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Wikimedia Commons)
- 256 P. Gauguin (Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Wikimedia Commons)
- 258 James McNeill Whistler (Wikimedia Commons, Free Gallery of Art)
- 259 Torii Kijonaga (Wikimedia Commons)
- 281 Delegáti Vídeňského kongresu (Wikimedia Commons, Mathiasrex Maciej Szczepańczyk, http://www.histoire-image.org/photo/zoom/nic08_isabey_02f.jpg)
- 287 Atentát na Františka Ferdinanda (Wikimedia Commons)
- 300 Šaka, vojevůdce Zuluů (Wikimedia Commons)
- 337 Sipáhíjové (Wikimedia Commons)
- 344 Mapa Sibíře (<http://int.rgo.ru/news/the-first-kamchatka-expedition-headed-by-vitus-bering-sets-off-from-st-petersburg-eastwards>)
- 366 Hlava maorského náčelníka (Wikimedia Commons)
- 372 Tahitana Omai (National Gallery of Ireland, Wikimedia Commons)
- 376 Obchod s otroky (<https://abagond.wordpress.com/2010/09/22/africans-sold-their-own-people-as-slaves>)
- 383 Bitva u Aduy (Tropenmuseum, Wikimedia Commons)
- 401 Preambule ústavy USA (National Archives and Records Administration, No 1667751, Wikimedia Commons)
- 403 Deklarace práv člověka a občana (Carnavalet Museum, Wikimedia Commons, Template:PD-old-auto-1826)
- 409 Napoleon překračuje Alpy (Wikimedia Commons)
- 417 Simón Bolívar (Wikimedia Commons)
- 433 Ústava Meidži (Wikimedia Commons, PD-Japan-oldphoto)
- 435 Bojovnice za práva žen (foto: The New York Times, Wikimedia Commons)

REJSTRÍK OSOBNÍCH JMEN

- Abba Gregorius 390
 Abdülhamid II. 354, 430
 Abdülmecid I. 429
 Abdurrahmán Chán 295
 Addison, Joseph 130
 Adelong, Johann Christoph 104
 Adler, Victor 354
 Adolf I. Friedrich 116
 Adorno, Theodor W. 144
 Aglipay, Gregorio 194
 Aguirre, José Mariano Millán de 109
 Ahmad Šáh Durrání 294, 296
 Ahmed I. 353
 Akvinský, Tomáš 148
 Alexandr I. 279, 280, 293, 310, 346, 348, 411
 Alexandr, kníže Battenberg 429
 Alexandr II. 430
 Allen, Horace Newton 189
 Allen, Robert 26
 Alletz, Pons-Augustin 132
 Alwis, James de 195
 Amo, Anton Wilhelm 391
 Anderson, Benedict 270
 Angelow, Jürgen 413
 Aoutourou 371
 Arkwright, Richard 59, 60
 August III. 113

 Bacon, Francis 96, 104
 Badaulet, Jakub Beg 323
 Badinterová, Élisabeth 144
 Bach, Johann Sebastian 119
 Bain, Alexander 243
 Barnikol, Ernst 214
 Barth, Heinrich 377
 Basedow, Johann Bernhard 133
 Bauer, Bruno 210, 211, 213–215, 237–239
 Baumgart, Peter 288
 Bayle, Pierre 96, 129, 143, 165, 196
 Bayly, Christopher A. 11, 192, 269
 Beaumarchais, Pierre Augustin Caron de 124
 Beauval, Henri Basnage de 129
 Bebel, August 388
 Beccaria, Cesare 105
 Becker, Rudolf Zacharias 117, 133–135
 Belloc, Hilaire 265
 Benezet, Anthony 127
 Bentham, Jeremy 231, 335
 Bergasse, Nicolas 102
 Bering, Vitus 345
 Berlin, Isaiah 234
 Bernard z Clairvaux 249
 Bernard, Jean-Frédéric 100, 113
 Bernini, Gian Lorenzo 251
 Bessemer, Henry 75, 78
 Bismarck, Otto von 269, 286, 288, 291, 364, 370, 371, 379, 384, 425, 429
 Blackstone, William 405
 Bloch, Ernst 444
 Blumenbach, Johann Friedrich 144
 Bodin, Jean 395, 404
 Böðvarsson, Þorvald 116
 Bolívar, Simón 317, 416–419
 Böning, Holger 132, 134
 Bonpland, Aimé 147
 Bosch, Johannes van den 341
 Bougainville, Louis Antoine de 101, 120, 363
 Bourdon, Léonard 133
 Bräker, Ulrich 138–140
 Braun, Volker 124
 Brazza, Savorgnan de 381
 Bredekamp, Horst 249
 Brecht, Bertolt 124, 362
 Bretonne, Nicolas Edme Restif de la 101, 122
 Brissot, Jacques Pierre 102
 Büchner, Ludwig 225
 Burke, Edmund 398
 Büsch, Johann Georg 104
 Büsching, Anton Friedrich 168
 Buxton, Thomas Fowell 189

 Cadalso, José 115
 Cagliostro, Alessandro 102
 Campe, Joachim Heinrich 118
 Capiteijn, Jacobus Elisa Joannes 390
 Caravaggio, Michelangelo Merisi da 256
 Carey, William 188
 Carnegie, Andrew 310
 Carstens, Asmus Jacob 252
 Cavour, Camillo Benso von 286
 Césaire, Aimée 141
 Cch'-si 324, 326, 327
 Clavijero, Francisco Javier 114, 115
 Clive, Robert 335
 Cockerill, Charles James 73
 Cockerill, John 73
 Cockerill, William 73
 Cocteau, Jean 124

- Commerçon, Philibert 371
 Comte, Auguste 218
 Condorcet, Nicolas de 125
 Constant, Benjamin 416
 Cook, James 101, 112, 147, 363, 364, 367, 368, 371, 373
 Cornwallis, Charles 335
 Cort, Henry 73
 Courbet, Gustave 257
 Cramer, Johan Andreas 130
 Crompton, Samuel 59
 Crowther, Samuel Ajayi 192
 Cuvier, Georges 161
 Čerňajev, Michail 350
 d'Alembert, Jean Le Rond 101, 116, 121, 166
 d'Holbach, Paul-Henri Thiry 116
 Dabringhausová, Sabine 328
 Darnton, Robert 102, 142, 440
 Darwin, Charles 147, 162, 226, 240, 391
 Degas, Edgar 257
 Dekker, Eduard Douwes 341
 Delacroix, Eugène 256
 Desaint, Jean 116
 Descartes, René 96, 103
 Desmoulins, Camille 103
 Dewey, John 240
 Dewey, Melvil 163, 164
 Dharmapála, Anágárika 196
 Díaz, Porfirio 321
 Diderot, Denis 101, 102, 106, 108, 113, 114, 116, 120–128, 141, 143, 166
 Disraeli, Benjamin 295
 Döblin, Alfred 362
 Dóst Muhammad Chán 294, 295
 Dostojevskij, Fjodor Michajlovič 348
 Doyle, Arthur Conan 388
 Dreyfus, Alfred 143
 Dubois, Jean Antoine 187
 Dülmen, Richard van 110
 Dürer, Albrecht 250, 389
 Durham, John George Lambton 434
 Durkheim, Émile 149
 Edison, Thomas Alva 89, 90
 Egerton, Francis Henry 61
 Eisenstadt, Shmuel N. 444
 Engels, Friedrich 217, 223, 228–230, 239
 Ense, Karl August Varnhagen van 201, 208
 Enzensberger, Hans Magnus 124
 Equian, Olaudah 141
 Erasmus Rotterdamský 110
 Ernst August I. 420
 Ersch, Johann Samuel 166
 Eschenbach, Wolfram von 391
 Espejo, Eugenio 110
 Etienne, Eugène 381
 Eyck, Jan van 249
 Fabre d'Églantine, Philippe François Nazaire 117
 Fabri, Friedrich 383
 Fairbank, John K. 194
 Fauchet, Claude 118
 Felice, Fortunato Bartolomeo de 121
 Fenske, Hans 396
 Ferdinand I. 108
 Ferdinand VII. 279, 282, 315, 416
 Fergusson, Robert 97
 Feuerbach, Ludwig 210, 211, 223–225, 227, 229, 237–239
 Fielding, Henry 122
 Fichte, Johann Gottlieb 158, 205, 208, 210, 214, 239, 240
 Finsch, Otto 369
 Flaubert, Gustave 179
 Florian, Jean-Pierre Claris de 119
 Forner, Juan Pablo 115
 Forster, Georg 101, 108, 112, 122, 143, 144, 363, 373
 Forster, Johann Reinhold 112
 Francia, José Gaspar Rodrigues de 320
 Franklin, Benjamin 38, 101, 117, 118, 134, 136, 143, 397
 František Ferdinand d'Este 287, 414
 František I. Štěpán Lotrinský 139
 František I. 352
 František II. (I.) 178, 277, 278, 390, 407, 408, 414
 František Josef I. 422, 424, 428
 Frederik VII. 423
 Freud, Sigmund 241, 354
 Fridrich Vilém III. 212
 Fridrich Vilém IV. Pruský 284, 422, 425
 Friedrich II. 98, 108, 109, 127, 276
 Friedrich, David Caspar 252, 254
 Furetère, Antoine 165
 Galileo Galilei 96
 Gama, Vasco da 147
 Gándhí, Mahátma 270
 Gans, Eduard 212, 213
 Garibaldi, Giuseppe 270, 286
 Gauguin, Paul 257
 Gautier, Théophile 178
 Géricault, Théodore 256
 Gerstácker, Friedrich 373
 Gessner, Salomon 116
 Geyer, Dietrich 349
 Gierl, Martin 130
 Girard Phillipe Henri de 60
 Girtanner, Christoph 119
 Gmelin, Johann Georg 345
 Godeffroy, Johann Cesar 364, 369
 Goethe, Johann Wolfgang von 123, 124, 135, 402
 Goldoni, Carlo 124
 Gordon, Charles George 380
 Gosenwinkel, Dieter 406
 Gottsched, Johann Christoph 130

- Goudar, Ange 100
 Gouges, Olympe de 405, 434
 Goya, Francisco de 251, 252
 Graaf, Nicolaas de 339
 Graffigny, Françoise de 100
 Green, Bartholomew 109
 Grégoire, Henri 131, 138, 140–142, 144
 Greilichová, Suzanne 135
 Greuze, Jean-Baptiste 119
 Grimm, Friedrich Melchior 110, 113, 124
 Gruber, Johann Gottfried 166
 Gumbrecht, Hans Ulrich 98
 Gustav III. 108, 410
 Gustav IV. Adolf 410, 411
 Gutenberg, Johannes 158, 174
 Haeckel, Ernst 391
 Hagenbeck, Carl 374, 393
 Hajnal, John 36
 Halem, Gerhard Anton von 137
 Haller, Albrecht von 111–113
 Hamann, Johann Georg 104
 Hamilton, Alexander 399
 Händel, Georg Friedrich 119
 Hannibal, Abraham Petrovič (Ibrahim Petrovič Alexandr) 390
 Hanotaux, Gabriel 381
 Hansenmann, Adolph von 369
 Hardenberg, Karl August von 65, 414
 Hargreaves, James 59
 Harmsworth, Alfred (lord z Northcliffu) 185
 Harnack, Adolf von 152
 Harris, John 165
 Harrison, John 362
 Hartmann, Eduard von 218, 240, 241
 Hartmann, Peter Claus 427
 Hastings, Adrian 192
 Hastings, Warren 335
 Hazard, Paul 95
 Hearst, William Randolph 185
 Hebel, Johann Peter 101
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 15, 16, 124, 149, 161, 164, 200–218, 223, 223, 226, 227, 231, 235, 237–240, 246, 360, 391, 392
 Heldová, Jutta 256
 Heppel, Johann Christoph 135
 Herder, Johann Gottfried 101, 119, 138, 144, 145, 254, 360
 Herschel, Wilhelm 147
 Herzl, Theodor 354
 Hess, Moses 239
 Hesse, Hermann 362
 Hewitt, Edward 384
 Hidalgo, Miguel 191
 Hiller, Gottlieb 138
 Hobbes, Thomas 249
 Hoerder, Dirk 40
 Hofmann, Michael 119
 Hogarth, William 119
 Holberg, Ludvig 113
 Hollerith, Herman 177
 Holmes, Oliver Wendel jr. 242, 243
 Hooke, Robert 96
 Horkheimer, Max 144
 Hösch, Edgar 424
 Humboldt, Alexander von 101, 104, 112, 147
 Humboldt, Wilhelm von 143, 150, 151
 Hume, David 100, 111, 116, 117, 143
 Chambers, Ephraim 118, 120, 165, 166
 Chambord, Jindřich de 427
 Chamisso, Adalbert von 373
 Chappe, Claude 172
 Chaunu, Pierre 96, 98, 108
 Chodowiecki, Daniel 119
 Chomel, Noël 118
 Chung Siou-čchüan 194
 Iturbide, Augustín de (Augustín I.) 316
 Jacobi, Friedrich Heinrich 104
 Jakub II. 99
 Jamerey-Duval 138–140
 James, William 242–245
 Jan (João) VI. 315, 416
 Jan, arcivévoda 421
 Jefferson, Thomas 306, 327, 398
 Jellinek, Georg 268
 Jenner, Edward 45
 Jiří III. 398
 Josef I. 315
 Josef II. 66, 98
 Jüan Š'-kchaj 327, 432–434
 Juárez, Benito 320, 321
 Kaempfer, Engelbert 360
 Kámil, Mustafá 197
 Kant, Immanuel 16, 102, 104, 114, 144, 148, 149, 158, 160, 161, 167, 203–206, 210, 239, 240, 254, 256, 391
 Karel II. 369
 Karel III. 98, 108
 Karel IV. 279
 Karel V. 252
 Karel X. 281, 419
 Karel XIII. 410
 Kateřina II. Veliká 108, 113, 127, 128, 276
 Kennan, George F. 445
 Kent, William 119
 Ketteler, Clemens von 358
 Kierkegaard, Søren 218, 235–237
 Kipling, Rudyard 294, 392
 Kitasato, Šibasaburó 179
 Kitchener, Horatio Herbert 380, 381
 Klabund (Alfred Henschke) 362
 Klement XIII. 167
 Knackfuß, Hermann 361
 Knowlton, Charles 178
 Koch, Robert 46, 183
 Kościuszko, Tadeusz 270
 Koselleck, Reinhart 97, 98, 106, 141
 Kotzebue, Otto von 373

- Kozodavlev, Osip Petrovič 343
 Krapf, Johann Ludwig 190, 377
 Krauss, Werner 105, 119
 Krünitz, Johann Georg 121
 Krusenstern, Adam Johann von (I. F. Kruzenštern) 346
 Kundera, Milan 124
 La Fontaine, Henri 164
 La Martinière, Antoine-Augustin Bruzen de 113, 118
 La Mettrie, Julien Offray de 108
 La Pérouse, Jean-François de 101
 La Roche, Charles-François Tiphaigne de 102
 Lafayette 270
 Lafitau, Joseph François 100
 Lahontan, baron de 100, 111
 Lander, John 377
 Las Casas, Bartolomé de 333
 Latourette, Kenneth Scott 187
 Lavoisier, Antoine Laurent de 101
 Le Clerck, Jean 129
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 110, 111, 116, 129, 150, 160, 345
 Lemon, Richard 377
 Leonardo da Vinci 250
 Leopold II. Belgický 377, 378, 382
 Leopold II., rakouský císař 98
 Leopold Josef Lotrinský 139
 Lessing, Gotthold Ephraim 124, 254
 Lev XIII. 370
 Leyland, Frederick Richards 259
 Lichtenberg, Georg Christoph 119
 Lin Ce-sü 355
 Lincoln, Abraham 309
 Linné, Carl von 111, 161
 Liscow, Christian Ludwig 119
 List, Friedrich 357
 Livingstone, David 190, 377
 Locke, John 95, 99, 395, 397
 Lüderitz, Franz Adolf Eduard 384
 Ludolf, Hiob 390
 Ludvík Filip I. Orleánský 281, 283, 419
 Ludvík XIV. 95, 96, 99, 127, 138
 Ludvík XV. 363
 Ludvík XVI. 402, 277
 Ludvík XVIII. 18, 411
 Luisa Ulrika Pruská 116
 Lukács, Georg 246
 Mably, Gabriel Bonnot de 116, 127, 141
 Maciel, Juan Bautista 109
 Mac-Mahon, Patrice de 427
 Madison, James 399
 Maffei, Scipio 105
 Magalhães, Ferdinand 362
 Mahan, Alfred T. 263
 Mahler, Gustav 354
 Mahmud II. 291, 292
 Machiavelli, Niccolò 249
 Malebranche, Nicolas 96
 Malthus, Thomas Robert 33, 44, 47, 232
 Mangena, Maake Makone 193
 Mann, Michael 295
 Marat, Jean-Paul 131
 Marcel, Gabriel 237
 Marchand, Jean-Baptiste 381
 Marie Antoinetta 277
 Marivaux, Pierre Carleto de 122, 130
 Marx, Karl 212, 214, 216, 223, 224, 226–230, 237–239, 242
 Masing, Johannes 406
 Mason, George 399
 Matyáš, habsburský císař 353
 Mauvillon, Jacob 114
 Maxmilián I. 320, 424, 425
 McDowell, John 244
 Meidži Mucuhito 431
 Meister, Jacob Heinrich 110, 113, 124
 Menc, Otto 129
 Mendelssohn, Moses 97, 106, 131
 Menelik II. 301, 382
 Mercier, Louis-Sébastien 99, 101, 102, 116, 124
 Meslier, Jean 140
 Mesmer, Franz Anton 102
 Mesplet, Fleury 109
 Metternich, Klemens Wenzel Lothar von 66, 274, 282, 291, 414, 422
 Mettra, Louis François 113, 114, 128
 Meyer, Joseph 166
 Mier, Servando Teresa de 110
 Michaels, Axel 196
 Michelangelo Buonarroti 256
 Mikuláš I. 271, 284, 285, 291
 Mikuláš II. 420, 430
 Mill, James 231
 Mill, John Stuart 218, 222, 231–235, 243, 335
 Mobutu, Joseph-Désiré 145
 Moleschott, Jakob 225
 Molière 136
 Moltke, Helmut von 354
 Monroe, James 311
 Montesquieu, Charles Louis 100, 115, 166, 395, 397, 399, 400, 404, 405
 Morel, Edmund Dene 385
 Morelos, José María 191
 Moréri, Louis 96, 118, 165
 Morgan, John Pierpont 310
 Morse, Samuel 173
 Morvilliers, Mason de 115
 Mosse, Rudolf 185
 Mozart, Wolfgang Amadeus 119
 Mugabe, Robert 145

- Muhammad Ahmad, mahdí 380
 Muhammad Alí Paša 291, 354
 Müller, Max 198
 Muralt, Bétat-Louis de 100
 Muratori, Lodovico Antonio 105
 Mussolini, Benito 382
 Nádír Šáh 294
 Nägeli, Johann Caspar 132
 Nachtigal, Gustav 384
 Napoleon Bonaparte 17, 66, 147, 178, 179, 263, 265, 267, 274, 277–281, 293, 306, 311, 315, 397, 406–412, 418, 437
 Napoleon III. (Louis-Napoléon Bonaparte) 77, 283, 284, 286, 288, 320, 341, 342, 421, 424, 426, 427
 Necker, Jacques 98
 Nesselrode, Karl Robert von 271
 Newton, Isaac 96, 104
 Nicolai, Friedrich 101, 168
 Niethammer, Friedrich Immanuel 135
 Nietzsche, Friedrich 161, 214, 218, 246
 Nipperdey, Thomas 152
 Noel, Henri 390
 Norodom I. 342
 Novalis 104
 Obden, Richard 263
 Omai 371
 Osterhammel, Jürgen 12, 47, 443
 Otlet, Paul 164, 177
 Ostwald, Wilhelm 177
 Otto I. 424
 Paasová-Ziedlerová, Sigrun 252
 Paine, Thomas 114, 394, 398, 399, 405
 Palmerston, Henry John Temple 271, 284
 Panckoucke, Charles Joseph 115, 121
 Panofsky, Erwin 250
 Park, Mungo 377
 Pascal, Blaise 185, 186
 Pauw, Cornelius de 114
 Pavel I. 263, 346
 Pedro (Petr) I. (Dom Pedro) 315, 416, 425
 Pedro (Petr) II. 425
 Peirce, Charles Sanders 242–244
 Perault, Charles 96
 Péreire, Émile 77
 Péreire, Isaac 77
 Peters, Carl 384
 Petr I. Veliký 108, 116, 343, 344, 347, 348, 352, 416
 Pfeffel, Gottlieb Konrad 119, 132
 Pfütschner, baron 140
 Picart, Bernard 100, 113
 Pius IX. 284, 286
 Platón 120
 Plomteux, Clément 116
 Preusker, Karel Benjamin 156
 Prévost, Antoine-François 122
 Puškin, Alexandr 390
 Racine, Jean 137
 Radiščev, Alexandr Nikolajevič 348
 Raffael Santi 251
 Raimond, Julien 141
 Ráma I. 297
 Raňdžít Singha 294
 Ranke, Leopold von 148
 Raynal, Guillaume Thomas François 101, 106, 113, 114, 116, 122, 124–128, 141
 Réaumur, René-Antoine Ferchault de 101
 Rebmann, Johannes 190, 377
 Reichardt, Rolf 103, 107
 Rembrandt van Rijn 251
 Rémond, René 427
 Rhodes, Cecil 381
 Ricardo, David 231
 Richardson, Samuel 122, 125
 Riis, Jørgen 130
 Rincón, Carlos 109
 Robert, Ludwig 201, 208
 Robertson, William 114
 Robespierre, Maximilien 97
 Rohlf, Gerhard 390
 Rohrbach, Paul 361
 Rosas, Juan Manuel de 320, 321
 Rosebury, lord 380
 Rosele, Karl Friedrich Hermann 431
 Rosenberg, Karl 202
 Rosenkranz, Karl 201
 Rosenstein, Nils von 114
 Rostow, Walt W. 60
 Rothschild, Lionel Nathan 338
 Rousseau, Jean-Jacques 95, 99, 110, 116, 123, 125, 127, 128, 140, 141, 143, 166, 395, 397, 399, 404, 405
 Roy, Ram Mohan (Rámmóhan Ráj) 196
 Royce, Josiah 245
 Rubens, Peter Paul 250
 Russell, Bertrand 245
 Sabès, Alexander (Pétion) 141, 142
 Sade, Donatien Alphonse François markýz de 102, 144
 Sachsen-Gotha, Ernst von 390
 Saint-Étienne, Jean-Paul Rabaut 107
 Saint-Simon, Henri de 213, 218–222, 231, 232
 Salzmann, Christian Gott-hilf 133
 Santa Anna, Antonio López de 308, 316, 320
 Sartre, Jean-Paul 235, 237
 Savary des Bruslons, Jacques 118
 Seiler, Georg Friedrich 133
 Selim III. 263
 Senghor, Léopold Sédar 141
 Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper 353
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 240

- Schieben-Langeová,
Brigitte 120
- Schiller, Friedrich 124,
254, 256
- Schlegel, August Wilhelm
102
- Schlegel, Friedrich 255
- Schneider, Norbert 256
- Schneiders, Werner 95,
122
- Schnitzler, Arthur 354
- Schopenhauer, Artur 200,
218, 239, 240
- Schubart, Christian Fried-
rich Daniel 101, 128
- Schwarzenberg, Felix 422
- Sieyès, Emmanuel Joseph
402
- Slater, Samuel 66
- Smith, Adam 52, 333, 375
- Sneedorff, Jens 130
- Soemmerring, Samuel
Thomas von 144
- Sókratés 120
- Soliman, Angelo 390
- Speke, John Hanning 377
- Speranskij, Michail Michai-
lovič 411
- Spinoza, Baruch 96
- Staël, Anne-Louise
Germaine de 102, 108
- Stanislav II. August 404,
405
- Stanley, Henry Morton
377, 382
- Steele, Richard 130
- Stein, Karl von und zum
414
- Steinhausen, Georg 175
- Steller, Georg Wilhelm 345
- Stephenson, George 85
- Stephenson, Robert 85
- Sterne, Laurence 391
- Sternheim, Carl 124
- Stirner, Max 218, 235–239
- Stolypin, Pjotr Arkaděvič
81
- Strauß, David Friedrich
209–211, 216,
- Stuke, Horst 105
- Suger ze Saint-Denis 249
- Süleyman Nádherný 352
- Sunjatsen 199, 270, 327
- Sutter, Johann 347
- Swedenborg, Emanuel 102
- Swift, Jonathan 119
- Šaka 301
- Šrí Rámakrišna 196
- Tanucci, Bernard 108
- Tasman, Abel 367
- Thiers, Adolphe 283, 427
- Thomasio, Christian 113
- Timofějevič, Jermak 342
- Tipú Sultán 296
- Tirpitz, Alfred von 357
- Tizian 251
- Todorov, Tzvetan 143
- Tournefort, Joseph Pitton
147
- Toussaint-L'Ouverture
315, 410
- Treskow, Isabella von 96
- Tschiltschke, Christian von
115
- Turgot, Anne Robert
Jacques 98
- Twain, Mark 388
- Ullstein, Leopold 185
- Urábí Paša 378
- Usmán dán Fúdjú 301
- Utó, Hirobumi 431
- Vattel, Emerich von 394
- Venn, Henry 190
- Viktorie 336, 368, 473
- Vilém I. 425, 426
- Vilém II. 249, 259, 288,
299, 352, 354, 355, 358,
361
- Vilém Oranžský 95, 99
- Villarroel, Diego de Torres
101
- Vivékánanda Svámí 196
- Vogt, Carl 225
- Voltaire 100, 110, 114,
119, 125, 136–138, 140,
143, 144, 166
- Wallis, Samuel 363
- Washington, George 103,
104, 265, 304–307, 398,
401
- Weber, Theodor 369
- Weishaupt, Adam 102
- Wellesley, Richard 335
- Wellington, Arthur
Wellesley 267
- Wells, Herbert George
177
- Wenzel, Gottfried Imma-
nuel 138
- Werfel, Franz 362
- Westinghouse, George 90
- Wheatleyová, Phillis 141
- Whistler, James 257–259
- Whitney, Eli 60, 85
- Wieland, Christoph Martin
119, 123
- Winckelmann, Johann
Joachim 254
- Witte, Sergej Juljevič 82,
349
- Wittgenstein, Ludwig
244, 247
- Wolfenbüttel, Anton Ulrich
391
- Wolfenbüttel, Wilhelm
August 391
- Wolffe, Christian z Halle
116, 188
- Wolke, Christian Heinrich
133
- Wright, Chauncey 242,
243
- Zanden, Jan Luiten van
26
- Zedler, Johann Heinrich
121, 166, 167, 390
- Zerrenner, Heinrich Gott-
lieb 132
- Zintgraff, Eugen 385

REJSTŘÍK MÍSTNÍCH NÁZVŮ

- Abcházie 292
 Aceh 298
 Acre 321
 Aden 291, 292, 338
 Adua (Adwa) 190, 382
 Afghánistán 264, 294–296, 338, 349, 350
 Afrika 11–13, 15, 17, 24, 27, 30, 37, 40, 44, 126, 173, 187–199, 264, 265, 269, 270, 274, 275, 281, 288–292, 299, 301, 311, 328, 329, 331, 338, 357, 374–382, 384, 385, 389–393, 437
 Alabama 86
 Albánie 282, 289
 Aleuty 345, 346
 Alexandrie 173, 378
 Aljaška 266, 310, 311, 313, 346, 347
 Alpy 63, 277, 286
 Alsasko 49, 62, 64, 109
 Alsasko-Lotrinsko 426
 Altaj 347
 Alžír 381, 437
 Alžírsko 173, 281, 290, 299, 332
 Amazonie 320
 Amerika 11, 16, 38, 44, 53, 56, 83, 97, 101, 102, 109, 111, 114, 126, 127, 147, 196, 198, 274, 278, 305, 310, 315, 322, 328, 329, 344, 346, 347, 349, 353, 374, 375, 389, 396, 398, 401, 402, 405
 Amsterdam 77, 100, 116, 129
 Amudarja 294, 295, 349
 Amur 351
 Anadyr (řeka) 343
 Anatólie 147, 291, 292
 anconská marka 278
 Angaur 370
 Anglie 14, 24, 26–29, 31, 43, 55, 56, 59, 62, 66, 72, 73, 76, 78, 79, 85, 95, 96, 99, 103, 105, 107, 109, 110, 113, 115, 119, 122, 129, 130, 136, 141, 142, 165, 172, 213, 270, 271, 306, 315, 331, 333–335, 339, 340, 349, 353, 356, 363, 369, 371, 373, 375, 379, 382, 385, 394, 396, 402, 415, 416, 420, 432, 437, 438
 Angola 379
 Ankara 355
 Antily 304
 Antverpy 76
 Apeniny 108
 Apeninský poloostrov 108
 Apia 369
 Appalačské pohoří 84–86, 305
 Appenzell 138
 Arabské moře 294
 Arabský poloostrov 292, 338
 Arakan 297
 Aras 293
 Argentina 316, 321, 323
 Arménie 289, 292
 Arthonnay 139
 Ásám 40, 297, 337
 Ascension 338
 Asie 11, 15, 17, 24, 28, 44, 45, 49, 59, 67, 126, 187, 194–197, 199, 264, 269, 274, 285, 297, 298, 310, 322, 325, 326, 328–331, 334, 338–342, 347, 349, 351, 356, 357–359, 361, 373, 374, 385, 389, 397, 418, 421, 436, 437, 442, 444
 Ašantsko 302
 Atlantik 56, 68, 71, 141, 192, 193, 280, 303, 313
 Auerstedt 65
 Austrálie 13, 188, 196, 264, 266, 313, 314, 327, 332, 367, 368, 402, 435, 436, 438
 Avadh 295, 296, 336
 Avignon 278
 Bádensko 79, 407, 414, 426
 Bagdád 355
 Bagida 384
 Bagirmi 302
 Bahrajn 292
 Balkánský poloostrov 12, 288–290, 329, 351, 425, 429, 438
 Baltimore 85
 Baltské moře 265, 283
 Balúčistán 294, 295, 437
 bambarská říše 301
 Banda Oriental 316
 Bandské moře 339
 Bangkok 275, 297
 Banjarmasin 298
 Barbados 334
 Barcelona 116, 408
 Barma 17, 194, 195, 197, 297, 323, 337, 341, 342, 437
 Basra 355
 Basutsko 301, 381
 Batávie (Batávská republika) 278, 339, 340
 Bavorsko 79, 154, 157, 284, 407, 408, 414, 426
 Bay of Islands 368
 Bayonne 408

- Bečuánsko 301, 380, 381
 Bejrút 291, 354
 Bělehrad 276
 Belgické Kongo 382
 Belgie 29, 48, 49, 51–54,
 65, 67, 69, 73, 74, 76–79,
 82, 271, 274, 281, 282,
 382, 419, 424
 Belize 317
 Benátky 130, 280
 Benátsko (Benátská repub-
 lika) 286, 394, 423
 Bengálsko 40, 188, 296,
 334
 Benghází 302
 Benin 302
 Berg 279
 Bergen 113
 Berlín 108, 111, 131, 151,
 176, 201, 240, 277, 282,
 283, 288, 355, 379, 384,
 392, 437
 Bern 100, 113, 132
 Besarábie 288, 290
 Bihár 296
 Bílá Rus 348
 Bílý Nil 381
 Black Country 62
 Blízký východ 352–354,
 385
 Bódhgaja 196
 Bogota 418
 Bolívie 418
 Bombaj 40, 334
 Borinage 65, 73
 Borneo 298, 339, 341
 Bornu 302
 Bosna-Hercegovina 288,
 289
 Bospor 429
 Boston 109, 156, 168
 Botany Bay 367, 402
 Botswana 190, 301, 381
 Bougainville 369, 370
 Bouillon 143
 Brazílie 30, 49, 314–317,
 320–322, 408, 416, 425
 Bremerhaven 38, 358
 Brémy 357
 Brest 408
 Brest Litevský 276
 Bretagne 132
 Bridgewater 61, 62
 Britská Guyana 311
 Britská Indie 188, 294,
 295, 334, 336, 337, 342
 Britská Kolumbie 87, 310,
 312, 313
 Britská Severní Amerika
 307, 309, 312
 Britská východní Afrika
 198
 Brownovy ostrovy 369
 Brunej 298
 Brunšvicko 420
 brunšvicko-wolfenbüttel-
 ské vévodství 408
 Brusel 77
 Budapešť 81, 151
 Buenos Aires 109, 110,
 280, 316, 320, 321
 Buffalo 87, 90
 Bug 276
 Buchára 294, 295, 350
 Buka 369, 370
 Bulharsko 70, 282, 288,
 289, 429
 Bunyoro 299
 Cádiz 130, 397
 Cáchy 54, 76
 Cambridge 109, 153
 Canal du Midi 61
 Caprivi 384
 Cejlon (viz Šrí Lanka)
 Celebes 341
 Clausthal 151
 Clausthal-Zellerfeld 111
 Cleveland 87
 Clyde 68
 Colorado 86
 Connecticut 398
 Courrières 78
 Curych 63, 151
 Čad 382
 Čečensko 292
 Čechy 49, 81, 284, 423
 Čerkesko 292
 Černá Hora 284, 288, 289
 Černé moře 265, 283, 285
 Červená řeka 313
 Čching 322, 323, 326
 Čching-ťao 265, 357
 Čimkent (Šymkent) 350
 Čína 11–13, 17, 18, 27,
 29, 31, 33, 34, 36, 37,
 44, 45, 47, 48, 67, 180,
 183, 184, 187, 194, 195,
 199, 200, 263, 264, 268,
 271, 275, 295, 297, 310,
 311, 322–329, 334, 337,
 338, 340, 341, 350–352,
 355–358, 360–362, 364,
 431, 432, 434, 438
 Dahome 299, 382
 Dakota 307
 Dalmácie 81
 Dálný východ 17, 184,
 197, 349, 351, 352, 357
 Damašek 354
 Dánsko 70, 130, 147, 279,
 284, 286, 411, 423
 Dárfúr 302
 Darlington 74
 Darmstadt 128
 Dešima 360
 Detroit 87
 Dieppe 113
 Dillí 296, 436
 Dněstr 276
 Dolní Kanada 402, 434
 Dominikánská republika
 311
 Doněcká uhelná pánev 82
 Dublin 111, 118
 Dubrovník 278, 408
 Duluth 87
 Dunaj 50, 285
 Džammú 294, 297
 Džibuti 381
 East Anglia 76
 Edinburgh 116, 198
 Egejské moře 289
 Egypt 45, 82, 103, 147,
 197, 263, 265, 267, 268,
 274, 280, 283, 290, 291,
 302, 309, 338, 353, 354,
 378, 380, 382, 437
 Ekvádor 317, 320, 321
 Elba 412
 El Paso 308
 El Salvador 317
 Epidaurus 415
 Erijské jezero 87
 Erijský kanál 84
 Eritrea 382
 Etiopie 190, 193, 302, 379,
 382, 390, 437
 Eurasie 47

- Evropa 11–13, 15, 17, 18, 27, 29, 31, 33, 34–39, 44–50, 52–54, 56, 58–61, 64–68, 70–73, 78, 79, 81–84, 88, 97, 98, 100–102, 104, 105, 107–109, 111, 113, 114, 116, 117, 120, 122, 125–128, 130–132, 141–144, 146, 171–173, 179, 183, 187, 191, 196, 197, 200, 216, 218, 241, 242, 257, 263–265, 267–271, 274–279, 284, 285, 290, 304, 308, 309, 311, 312, 320, 321, 328, 329, 331, 333, 340, 341, 352, 353, 358, 359–363, 371, 373, 374, 377, 380, 389, 390, 392–396, 402, 404, 405, 407, 410–414, 418, 419, 424, 425, 429, 430, 437, 439–445
- Falklandské ostrovy (Malviny) 320
- Fašoda (Kodok) 381
- Ferghana 350
- Fernando Póo 379
- Fidži 198, 364, 365
- Filadelfie 109, 127, 398, 399
- Filipíny 31, 33, 194, 197, 266, 298, 311, 356
- Finsko 70, 279, 404, 410, 411
- Flandry 264
- Florencie 140, 150
- Florida 303, 304, 307
- Fort Duquesne 304
- Fort Ross 346
- Francie 12, 18, 29, 31, 48, 49, 51–54, 58, 61, 62, 64, 65, 67, 69, 72–74, 76, 78, 79, 81–83, 95–97, 99, 109, 112, 113, 115–117, 119, 122, 123, 127–130, 132, 134, 136–138, 141, 142, 144, 153, 154, 156–159, 165, 167, 169, 171, 172, 176, 178, 242, 263–268, 271, 274–280, 282–286, 288, 289, 291, 292, 296–299, 301, 302–306, 314, 315, 317, 320, 321, 324, 326, 328, 329, 331, 333, 341, 342, 352, 353, 356, 363, 371, 378, 379, 381, 382, 396–399, 401, 402, 404–408, 410–412, 415, 416, 419, 421, 423, 426, 427, 437, 441, 443
- Francouzská rovníková Afrika 382
- Francouzská západní Afrika 382
- Francouzské Kongo 381
- Frankfurt nad Mohanem 80, 90, 156, 267
- Freiberg 151
- Futo Toro 302
- Gabon 381, 382
- Gambie 338, 380
- generální kapitanát Guatemala 316
- Georgia 397
- Ghana 383, 391
- Glasgow 68
- Gliwice (Gleiwitz) 73
- Goa 359
- Gotha 128
- Göttingen 110, 154
- Griqualand West 380
- Großenhain 156
- Gruzie 292, 293
- Guam 356, 365
- Guantánamo 311
- Guatemala 316, 317, 322
- Guayana 198, 281, 419
- Gudžarát 42, 270, 295
- Guinea 382
- Guinejský záliv 381
- Gülhane 429
- Guyana 317
- Gválíjar (Gwalior) 296
- Haag 116, 125, 263
- Habeš 437
- habsburská monarchie (říše) 12, 48, 66, 67, 81, 107, 284, 285, 288, 423
- Haidarábád 296
- Haiti 30, 109, 141, 142, 263, 315–317, 410, 440
- Halič 81
- Halifax 109
- Halle 110, 113, 118, 391
- Hamburk 46, 80, 108, 111, 357
- Hannover 111, 114, 408, 420
- Hannoversko 420
- Havaj 195, 311, 346, 356, 364, 365
- Havana 110
- Helgoland 288, 385
- Helmstedt 111
- Helvétská republika 63, 278, 407
- Herát 295
- Hessensko 426
- Hessensko-Darmstadtsko 414
- Hessensko-Kasselsko 420
- Hidžáz 291
- Hindúkuš 294
- Hokkaidó 89, 325
- Holandsko 95, 99, 105, 107, 109, 111, 113, 115, 129, 165, 279, 340
- Holštýnsko 284
- Honduras 316, 317, 322
- Hongkong 323, 355, 357, 358
- Horní Kanada 312, 402, 434
- Horní Peru (Bolívie) 315–317, 321
- Horní Porýní 135
- Horní Slezsko 49, 80
- Horní Volta 382
- Hořejší jezero 86, 87
- Hradec Králové 266, 425, 426, 428
- Hudson 68, 84
- Chajbarský průsmyk 295
- Châlons-sur-Marne 131
- Champagne 131, 139
- Champasak 275, 297
- Charenton 73
- Chartúm 380
- Chicago 87, 196, 198, 307
- Chile 314, 317, 321, 418
- Chíva 295, 350
- Choiseul 369
- Chorásán 294
- Chuaj 323
- Chu-pej 327

- Ibadan 299
 Ili 323, 350
 Illinois 86
 Illyrie 280
 Indaur (Indore) 296
 Indický oceán 338
 Indie 13, 28, 38, 40, 42, 43, 58, 67, 71, 72, 87, 101, 111, 121, 122, 125, 127, 128, 147, 173, 187, 188, 194–197, 199, 200, 263, 269, 270, 291, 293, 294, 296, 309, 322, 331, 334–336, 338–340, 342, 349, 352, 355, 359, 364, 436
 Indočína 342, 356
 Indonésie 49, 188, 197, 369
 Iónské ostrovy 263
 Irák 292
 Írán viz Persie
 Irbít 347
 Irkutsk 347, 348
 Irsko 11, 13, 37, 38, 53, 59, 83, 270, 402
 Irwell 61
 Island 116
 Istanbul 290, 291
 Itálie 48, 49, 51, 54, 69, 72, 78, 81, 91, 96, 99, 102, 107, 113, 130, 136, 157, 252, 263, 265, 270, 274, 278, 280, 283–286, 288, 289, 292, 311, 329, 382, 399, 421, 423, 426, 428
 Izrael (Svatá země) 103, 353, 354
 Jadran 289
 Jakarta 339
 Jamajka 45, 126, 198, 334
 Jamestown 109
 Janov (Janovská republika) 280, 394
 Japonsko 12, 17, 18, 36, 38, 45, 48, 67, 87–89, 180, 183, 184, 189, 195–197, 200, 241, 257, 264, 266, 270, 289, 294, 310, 324–326, 328, 330, 346, 357, 359, 360, 430–432, 438, 442
 Jáva 339–341
 Jekatěrinburg 347
 Jemen 291, 293, 340
 Jena 65, 391
 Jenisejsk 347
 Jeruzalém 353, 354
 Jihoafrická republika 436
 Jihozápadní Afrika 332
 jižní Afrika 13, 40, 173, 190, 192–194, 198, 270, 281, 301, 314, 332, 338, 380, 381, 385, 389, 437, 438
 Jižní Amerika 13, 49, 58, 64, 71, 101, 109, 110, 112, 114, 121, 128, 142, 187, 263, 270, 314, 321, 332, 343, 346, 385
 Jižní Austrálie 435
 Jižní Karolína 84, 398
 Jižní moře 121
 Jižní Súdán 381
 Jižní Tyrolsko 285
 Johannesburg 380
 Jolo 298
 Jün-nan 342
 Kaarta 301
 Kábul 294, 295
 Kagera 377
 Káhira 172, 381
 Kalahari 375
 Kalifornie 87, 195, 266, 303, 307, 308, 346, 347
 Kalimantan 298
 Kalkata 40, 188, 334
 Kambodža 275, 297, 298, 342
 Kamčatka 265, 345, 346
 Kamerun 379, 384, 385
 Kanada 87, 100, 109, 111, 128, 192, 303, 304, 306, 307, 311–313, 402, 434–436, 438
 Kandahár 294
 Kansas 87
 Kanton 111, 334
 Kapsko 301, 314, 338, 380, 381, 436
 Karabach 293
 Karibik 49, 58, 108, 109, 126, 127, 193, 195, 198, 302
 Karibské ostrovy 317
 Karolíny (Severní a Jižní) 369, 370
 Karlsruhe 118
 Kaspické moře 293
 Kassel 112
 Kašgaria 323
 Kašmír 294, 297, 437
 Katalánsko 279
 Kavkaz 290, 292, 350
 Kazachstán 295, 350
 Kazembe 299
 Kedah 297
 Keňa 332
 Kérala 189
 Khorat 275
 Kiau-čou 385
 Kilimandžáro 377
 Kimberley 380
 Kjachta 347
 Kjóto 183
 Kjúšú 89
 Kočincína 342
 Kodaň 113
 Kókand 295, 323, 350
 Kolín nad Rýnem 76, 100, 114
 Kolumbie 311, 317
 Komandorské ostrovy 346
 Kongo 377–379, 381, 382, 385, 388
 Kongo (řeka) 382
 Konstantinopol 354
 Konya 355
 Korea 11, 17, 189, 195, 325, 326, 351, 352, 358
 Kosovo 285, 289
 Kostarika 31, 33, 311, 317
 Kowloon 323
 Krakovská republika 271, 283
 Království lombardsko-benátské 280, 284, 286
 Království obojí Sicílie 271, 280, 286
 Krasnojarsk 347
 Kréta 290, 291
 Krivorožská železnorudná oblast 82
 Kroměříž 422
 Kuang-tung 358
 Kuba 266, 304, 311, 316, 322
 Küçük Kaynarca 352
 Kunene 384
 Kuvajt 292

- Kuzněck 347
Kypr 290
- Labe 71, 408
La Flèche 112
Lagos 380
Lakhnaú (Lucknow) 296
Lamanšský průliv 71, 72
Lancashire 50, 53, 59, 60, 64, 73
Lan Na 275, 297
Laos 297, 342
La Plata 72, 418
Latinská Amerika 13, 17, 67, 190, 191, 241, 304, 308, 310, 311, 314–316, 320–322, 328, 329, 418, 444
Lauffen 90
Le Creuzot 73
Leiden 113
Lena 343
Lesotho 301
Levanta 82, 352
Lhasa 326
Liao-tung 326, 351
Libanon 263, 292
Libérie 190, 302, 311, 328, 379, 437
Libye 292, 382
Ligurská republika 278
Lille 172
Lima 110
Lipsko 110, 111, 118, 129, 176, 278, 411
Lisabon 116, 416
Litava 428
Liverpool 50, 59, 61, 62, 71, 74, 85, 156
Lombardsko (Lombardie) 286, 423
Lomé 384
Londýn 55, 57, 59, 61, 69, 112, 117, 129, 130, 150, 156, 165, 167, 176, 177, 185, 257, 267, 280, 282–286, 288, 291, 293–295, 303, 305, 308, 311–313, 326, 336, 376, 380, 398, 415
Los Angeles 87, 328
Lotrinsko 78, 266
Louisbourg 304
Louisiana 267, 304, 306, 307
- Lozi 301
Luanda 377
Luang Phrabang 275
Luba 299
Lübeck 130, 408
Lucembursko 271, 274, 282, 414, 419
Lunda 299
Lunéville 139, 140
Lutych 54, 116, 267, 281, 414
- Macao 324, 358
Madagaskar 192, 299, 378, 381
Madrás 194, 334
Madrid 116, 130
Madura 340
Magenta 428
Maghrib 381, 382
Maisúr 263, 295, 296
Makedonie 285, 289, 293
Málaga 111
Malajsie 49
Malajské souostroví 338, 339, 341, 364
Malajský poloostrov 297, 298, 341
Malajský průplav 341
Malakka 338
Malawi 381
Mali 382
Malta 263
Mandžusko 195, 326, 351, 358
Manchester 59–62, 74, 85, 156
Manípur 297
Mariany 370
Markézy 364
Maroko 299, 382, 385, 437
Marshallovy ostrovy 369
Maryland 309, 397
Massachusetts 109, 305
Massina 301
Matabele 301
Mataram 298, 339
Mauretánie 382
Mauritius 40, 198, 338
Medína 291
Mechelen 76
Mekka 291
Melanésie 363, 365, 367
Mersey 61, 62
- Merv 350
Mexický záliv 84
Mexiko 110, 114, 151, 191, 195, 263, 307, 308, 311, 314, 315, 317, 320, 321, 343, 418, 419, 424, 425
Mexiko (město) 314
Mezopotámie 13
Midlands 59
Midwayské ostrovy 311
Michiganské jezero 87
Mikronésie 365, 367, 369
Milán 278, 280
Mingrelia 292
Minnesota 86
Mississippi 84, 86, 303, 305–307
Missouri 86
Mohuč 112
Mohučská republika 97, 112, 278
Mokka 340
Moldavské knížectví 265, 429
Moluky 339
Mongolsko 17, 327
Mons 74
Mons-Condé 65
Montreal 110, 130, 304
Morava 423
Mosambik 379
Moskevský stát 342
Moskva 81, 82, 348
Mount Kenya 377
Mount Saint Elias 345
mughalská říše 264, 295, 296
Myanmar (Barma) 337, 338
mys Dobré naděje 363
- Nagasaki 183, 360
Nakhon Si Thammarat 275
náměstí Nebeského klidu 145
Nanking 323
Nasavské vévodství 414
Nashville 184
Natal 301, 314, 338, 380, 436
Nauru 364, 370
Navarino 291
Neapol 116, 267, 279, 280, 423

- Neapolské království 97, 108
 Neapolsko-sicilské království 408
 Nebraska 87
 Neckar 90
 Německá jihozápadní Afrika 379
 Německá Nová Guinea 370
 Německá Samoa 370
 Německá východní Afrika 198, 384
 německé země/státy/knížectví 38, 66, 78, 83, 107, 113, 156, 158, 171, 279, 280, 328
 Německo (Německý celní spolek) 24, 36, 48, 49, 51–55, 66, 67, 70, 72, 73, 78–83, 89–99, 101, 102, 104, 108, 109, 113, 115, 116, 119, 128, 130, 132, 141, 142, 152, 153, 157, 159, 166, 168, 170, 175, 176, 185, 191, 240, 242, 265, 266, 274, 280, 282–285, 288, 292, 302, 311, 326, 329, 341, 354, 357, 358, 361, 362, 369, 370, 373, 374, 379, 382–385, 391–393, 399, 407, 408, 413–415, 420, 421, 425, 426, 428, 432, 444
 Nepál 17, 297, 322, 326
 Nerat 294
 Nerčinsko 347
 Neuwied 73, 114
 Newcastle 72
 New Brunswick 313
 Newfoundland 304, 313, 436
 New Hampshire 398, 399
 New Orleans 84, 303, 304
 New York (stát) 90, 399
 New York 109, 314, 397
 Niagarské vodopády 90
 Nicaragua 311, 317, 322
 Nice (Nizza) 286
 Niger 190, 301, 374, 377, 379–382
 Nigérie 198, 338
 Nil 301, 375, 377, 378, 381
 Nizozemí 27, 28, 40, 48, 58, 65, 69, 70, 72, 73, 76, 78, 99, 107, 113, 128, 129, 141, 266, 271, 278, 281, 282, 298, 305, 390, 419, 423
 Nizozemská Indie 341
 Normandie 109
 Norsko 70, 91, 147, 274, 279, 280, 411–413
 Nouvelle Orléans (New Orleans) 303
 Nova Scotia (Nové Skotsko) 192, 304, 312, 313, 397, 435
 Nová Anglie 66, 84, 85, 101, 103, 109, 114, 304, 334
 Nová Británie 369
 Nová Francie 304, 402
 Nová Granada 317, 418
 Nová Guinea 363, 369, 370, 392
 Nové Hebridy 363
 Nové Mecklenbursko 369
 Nové Mexiko 86
 Nové Pomořansko 369
 Nové Španělsko 307, 316
 Nový Jižní Wales 402, 435
 Nový Kamerun 385
 Nový Lauenburg 369
 Nový Zéland 188, 313, 332, 367, 368, 436
 Nyamwezi 299
 Oceánie 192, 196, 331, 363, 364, 374, 389
 Ogaden 382
 Ohio 85, 86, 303, 304, 306
 Oklahoma 307
 Omaha 87
 Omán 299
 Omdurmán 380
 Omsk 347
 Ontario 313
 Oranžský stát 314, 380, 381, 384, 436
 Oregon 87, 307
 Orenburg 82, 350
 Ósaka 183
 Osetie 292
 osmanská říše 12, 18, 81–83, 197, 263, 264, 267, 268, 270, 274, 276, 281, 284, 285, 288–291, 293, 323, 328, 329, 351–355, 379, 429, 430, 438
 Ostelbien 71
 Ostrov prince Edwarda 313
 Ostrovy Providence 369
 Oxford 113, 153
 Oyo 299
 Pacifik 17, 121, 313, 346, 363, 369, 371
 Palau 370
 Palawan 298
 Palembang 298
 Palestina 263–284, 292, 352–354
 Panama 311, 317, 322, 419
 Panamský průplav 311, 332
 Paňdžáb 294–296, 336
 Paraguay 316, 317, 320, 321
 Parma 130
 Paříž 73, 112, 113, 116, 129–131, 137, 150, 151, 172, 173, 176–178, 213, 227, 257, 267, 270, 278, 282, 284, 371, 411, 419, 421, 444
 Pařížská pánev 109
 Pavie 135
 Peking 111, 145, 326, 356, 358
 Peloponés 265
 Penang 338
 Pensylvánie 86, 87
 Persie (Írán) 263, 264, 268, 274, 293–295, 329, 349, 350
 Perský záliv 292, 294, 355
 Peru 109, 316, 317, 321, 343, 416, 418, 419
 Pěšávar 294
 Petrohrad 28, 81, 111, 293, 295, 326, 350
 Piemont 264, 278, 280, 284–286, 408
 Piemontská republika 278
 Pittsburgh 87, 304
 Plassey 335
 Pobaltí 57, 71, 348
 Pobřeží slonoviny 382

- Podunají 354
Podunajská nížina 81
Polsko 13, 108, 271, 276,
279, 404
Polynésie 365, 367–369,
371
Port Arthur 351, 358
Portland 87
Port Moody 87
Portugalsko 17, 48, 58,
105, 108, 109, 142, 263,
279, 280, 282, 298, 302,
314–317, 321, 358, 359,
379, 382, 415, 416, 429
Porúří 50, 54, 72, 73, 79,
80
Porýní 49, 50
Postupim 128
Pretoria 193, 380
Priangan 340, 341
Prusko 29, 35, 54, 62,
65–67, 69, 71, 74, 79,
108, 109, 152, 156, 157,
159, 171, 201, 208, 212,
264, 276–280, 282,
284–286, 288, 408, 412,
414, 421, 422, 425, 426,
438, 444
Předalpí 49, 62
Předlitavsko 428
Přední Asie 294
Puerto Rico (Portoriko)
311, 356
Púna 296
Pylos (Navarino) 265
Pyreneje 108, 277
Pyrenejský poloostrov
264, 279, 282, 315, 408,
415, 419
Québec 109, 110, 304,
312, 313, 402
Queensland 435
Quelimane 377
Quito 110
Rádžastán 296
Raiatea 371
Rakouské Nizozemí 414
Rakousko 78, 154, 263,
276–280, 282–286, 288,
289, 353, 408, 412, 414,
421, 422, 425, 428
Rakousko-Uhersko 51,
70, 81, 264, 276, 288,
289, 320
Rangún 297
Remeš 112
Rennes 132
Republika spojených pro-
vincií Nizozemí 339
Réunion 437
Rhode Island 66, 398, 399
Rhodesie viz Zimbabwe
Rhôna 49, 50
Ríf 299
Rio de Janeiro 110, 416
Río de la Plata 316
Río Grande 308
Rio Grande do Sul 321
Río Muni 379
Rjúkjú 324, 325
Rotterdam 130
Rozwi 301
Rudé moře 291
Ruhélkhand 296
Rumunsko 288, 429
Rupertsland 304
Ruská Kalifornie 347
Rusko 12, 17, 18, 48, 51,
70, 81–83, 88, 105, 108,
109, 112, 127, 128, 141,
142, 197, 263, 264, 266,
271, 274, 276, 278, 279,
282–285, 288–295,
310, 323, 325, 326, 328,
329, 342, 344, 346, 347,
349–352, 355, 358,
361, 410–412, 415, 420,
430–432
Rúr 80
Rwanda 301, 382, 388
Rýn 49, 50, 65, 80, 154,
267, 277, 278, 407
řecké ostrovy 147
Řecko 69, 265, 281, 282,
285, 288–291, 415, 424
Řím 191, 194, 252, 274,
286, 359, 408
Římská republika 278
Sabah 298
Sacramento 87
saffiovská říše 264
Sahara 375, 381
Sachalin 326
Saigon 342
Saint-Domingue 108, 109,
315
Saint Louis 84, 307
Saint-Quentin 127
Sama 370
Samarkand 350
Samojské ostrovy 369
Samoa 364, 369, 370
San Francisco 303, 346
Sankt Gallen 63
Sarawak 298
Sardinie 264
Sardinie-Piemont 423
Sársko 73, 80
Sasko 129
Sasko-Výmarsko 408, 414
Saúdský stát 293
Savai'i 370
Savojsko 264, 271, 285,
286
Sedan 426, 427
Ségu 301
Seneca Falls 434
Senegal 301, 374, 378,
381, 382, 388
Seraing 73
Sevastopol 265, 285
Severní Amerika 13, 18,
29, 57, 58, 60, 64, 67,
111, 114, 127, 128, 130,
172, 176, 193, 263, 271,
275, 303, 314, 327, 332,
343, 345, 394, 402, 411,
432, 435, 443
Severní Karolína 86
Severní moře 71, 72
Severní ostrov 368
Severní teritorium 314
Seychely 338
Sheffield 75
Schaumburg-Lippe 414
Schwarzburg-Rudolstadt
414
Schweinfurt 150
Siam (Siamská říše) 274,
275, 297, 298, 324, 341,
357
Sibiř 195, 342–349, 375
Sibiřský chanát 342
Sicílie 113, 280
Sidhu 296
Sierra Leone 190, 192,
302, 338, 380

- Sindh 294
 Singapur 338, 341
 Sin-tiang 323
 Sistán 295
 Sjedinocené Nizozemí 414
 Skalisté hory 306, 307
 Skandinávie 48, 51, 83,
 102, 411
 Skotsko 53, 59, 107, 109,
 111, 402
 Sokoto 301
 Solferino 428
 Somálsko 382, 385
 Sotho-Tswana 301
 Soul 189
 Sovětský svaz 242
 Spojené království nizo-
 zemské 414, 419
 Spojené království
 Portugalska, Brazílie
 a Algarve 416
 Spojené království Velké
 Británie a Irska 264,
 402
 Spojené provincie Jižní
 Ameriky 316
 Spojené provincie Střední
 Ameriky 316
 Společenské ostrovy 363,
 371
 Srbsko 70, 288, 289
 Staffordshire 72
 St. Augustine 303
 Stockholm 111
 Stockton 74
 Střední Amerika 187, 311,
 314, 320, 322, 419
 Střední Asie 82, 293, 349,
 350
 Střední východ 354
 Středoafriická republika
 382
 Středomoří 30, 82, 279,
 290
 Středozemní moře 271
 Stuttgart 422
 Súdán 291, 299, 353, 377,
 380, 381
 Suez 263
 Suezský průplav 267, 291,
 332, 338
 Suhl 267
 Sulawesi 298, 301
- Sulu (souostroví) 298
 Sumatra 298, 339, 341
 Sundský průliv 363
 Surakarta 298
 Surinam 340
 Svahilský sultanát 385
 Svanetie 292
 Svatá Helena 338
 Svatá říše římská 97, 140,
 408, 413
 Svazijsko 301, 381
 Sverdlovsk viz Jekatěrin-
 burg
 sv. Helena 412
 Svobodný stát Kongo 382
 sv. Vavřince (řeka) 304
 Sydney 367
 Syrdarja 349
 Sýrie 263, 291, 354
 Swazi 301
- Šalamounovy ostrovy 369,
 370
 Šanghaj 323
 Šan-tung 325, 357
 Šantungský poloostrov
 358
 Šlesvicko 284–286
 Španělská rovníková Afrika
 379
 Španělsko 17, 48, 58, 70,
 78, 99, 101, 105, 108,
 109, 110, 114, 115, 130,
 141, 142, 147, 190, 265,
 270, 277, 280, 282, 299,
 303–306, 314–317, 320,
 321, 370, 382, 408, 415,
 418, 429
 Šrí Lanka (Cejlon) 194–
 196, 281, 338–340, 436
 Šrírámpur (Serampore)
 188
 Štrasburk 176
 Švábská Alba 36
 Švédsko 31, 52, 70, 81,
 105, 108, 113, 264, 276,
 279, 280, 284, 285, 404,
 411–413, 423
 Švýcarsko 48, 51, 54, 63,
 64, 69, 83, 91, 95, 99,
 107, 109, 113, 135, 168,
 263, 271, 274, 283, 347,
 407, 415, 423, 426
- Tahiti 363, 365, 371, 373
 Ta-lien 351, 358
 Tana 385
 Taňčávúr (Tanjore) 296
 Tasmánie 367, 435
 Taškent 82, 350
 Teherán 293
 Temže 46
 Tenaserim 297
 Terst 28, 108
 Texas 84, 266, 303, 307,
 308
 Thajsko (Siam) 49, 195
 Thesálie 290
 Tchaj-wan 325, 326
 Tibet 17, 196, 294, 322,
 326, 327
 Tichomoří 369–371, 373,
 374, 385, 389
 Tichý oceán (viz též Pacifik)
 307, 308, 310, 313, 338,
 343, 349, 362–365, 373,
 374, 389
 Timor 298
 Tiruvidángúr 296
 Tobolsk 347
 Toggenburg (Tocken-
 bursko) 138, 139
 Togo 379, 384
 Tokio 183, 197
 Tomsk 347
 Tonga 365, 369, 370
 Tonkin 342
 Toronto 312
 Tortona 135
 Toskánsko 280
 Trafalgar 265
 Transvaal 314, 380, 381,
 436
 Trinidad 198
 Tripolis 290
 Tristan da Cunha 338
 Tübingen 113
 Tunisko (Tunis) 288, 290,
 291, 381, 437
 Turecko 353–355
 Turín 117
 Turkestán 323
 Tyrolsko 414
- Ťiao-čou 357, 358
 Ťi-nan 357

- Ubangi-Šari 382
Uganda (Buganda) 192, 299, 380, 385
Uhry (Uhersko) 274, 283, 284, 422, 423, 428
Ukrajina 82, 348
Upolu 370
Ural 81, 82, 349
Urísa (Orissa) 296
Uruguay 316, 321
Urundi 301, 382, 388
USA (Spojené státy americké) 12, 13, 17, 18, 30, 48, 49, 53, 54, 58, 60, 66–68, 70–72, 83–90, 103, 104, 109, 141, 147, 153, 156, 157, 172, 173, 176–178, 185, 188, 193, 195, 242, 243, 265–268, 270, 290, 302, 303, 306–308, 310–317, 320, 322, 324, 326–329, 347, 356, 370, 379, 394, 396–402, 404, 418, 423, 426, 434, 436, 437, 441, 444
Usagara 384
Ussuri 351
Valašské knížectví 265, 429
Valparaíso 369
Vancouver 87
Varšava 276
Velká Británie 12, 13, 48, 49, 51–59, 61, 62, 64, 66–69, 71–76, 79, 81–84, 89, 153, 156, 158, 159, 176, 185, 188, 242, 263–269, 276, 278–280, 282–285, 290–294, 298, 302–307, 309–311, 313, 315, 317, 320, 321, 323, 325, 326, 328, 329, 338, 347, 352, 359, 380, 381, 396–398, 402, 405, 412, 420, 434, 436, 437, 443
Velká jezera 84, 87, 306, 312
Velká Kolumbie 418, 419
Velká Sýrie 291
Velké Bulharsko 288
Velké Sundry 339
Velrybí zátoka 384
Venezuela 70, 311, 315, 317, 322, 383, 418
Verdun 13
Verona 289
Versailles 114, 140, 271, 276, 426
Verviers 73
Vestfálsko 279, 408
Victoria 435
Videň 116, 138, 140, 151, 154, 267, 278, 280, 282–284, 288, 353, 412, 413, 422, 444
Vidžajanagar 296
Vieng Chan 297
Vientiane 275, 297
Vietnam (Annam) 17, 195, 196, 275, 297, 324, 342
Viktoriino jezero 377
Viktoriiny vodopády 377
Vilagos 422
Villach 278
Vilnius 108, 112, 122
Virginia 84, 86, 309, 399
Vladivostok 82, 351
Vnější Mandžusko 323
Vnitřní Mandžusko 325
Volha 348, 349
Vorarlbersko 414
Východní Asie 349
Východní Moldavsko (Besarábie) 288, 290
Východní Rumélie 288, 429
Východní Samoa 356
Východní Thrákie 289, 290
Výmar 177
Vysoká Porta viz osmanská říše
Wadaj 302
Waitangi 368, 436
Waldeck 414
Wales 86
Washington 151, 156, 307
Wasulu 302
Waterloo 278
Wej-čaj 358
West Riding 59
Winnipeg 87
Witu 385
Witwater 380
Wolfenbüttel 111, 176
Worsey 61
Wu-čchang 432
Württembersko 79, 407, 414, 426
Wyoming 86, 434
Yogyakarta 298
York 312
Yorktown 265, 305
Ysabel 369
Yucatán 321
Yverdon 121
Zakavkazsko 285, 293
Zalitavsko 428
Zambezi 377, 384
Zambie 301, 381
Zanzibar 299, 380, 385
Západní Austrálie 313, 435
Západní Ghát 296
Západní Indie 419
Země prince Ruperta 313
Zimbabwe (Rhodesie) 301, 332, 381, 388
Zlatonosné pobřeží (Ghana) 190, 338, 380
Zvěřín (Schwerin) 113
Ženeva 116
Žluté moře 265

DĚJINY SVĚTA 5

VZNIK MODERNY 1700 AŽ 1914

EDITORŮ
WALTER DEMEL
A HANS-ULRICH THAMER

Z německého originálu WBG Weltgeschichte,
vydaného nakladatelstvím Wissenschaftliche Buchgesellschaft
(WBG) Darmstadt v letech 2009–2010, přeložili
Jan Hlavička (str. 11–259), Helena Medková (str. 263–311),
Petr Babka (str. 312–393) a Pavel Kolmačka (str. 394–463)
Revizi českého překladu provedli Svetislav Kostić, Jan Kranát,
Luboš Kropáček, Vladimír Liščák a Jan Sýkora
Rejstříky opatřily Tereza Hubáčková a Lucie Švábová
Mapy zpracoval Peter Palm, Berlin
Grafickou úpravu s použitím obálky od studia
Finken & Bumiller, Stuttgart, navrhl Vladimír Verner
Odpovědní redaktoři Filip Outrata a Martin Žemla
Vydalo v roce 2014 nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,
jako svou 1233. publikaci. Vydání první. AA 33,03. Stran 480
Vytiskla Těšínská tiskárna, a. s.
Doporučená cena 598 Kč

Nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.
Praha 3, Víta Nejedlého 15
e-mail: info@ivysehrad.cz
www.ivysehrad.cz

ISBN 978-80-7429-430-3